

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГАФІАТУЛІНА АННА ВІКТОРІВНА

УДК 159.923:342.1]:378(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ
УКРАЇНИ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

053 – Психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ А.В. Гафіатуліна

Науковий керівник: **Лозова Ольга Миколаївна**, доктор психологічних наук, професор.

Київ - 2017

АНОТАЦІЯ

Гафіатуліна А.В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (053 – Психологія). – Київський університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2017.

Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка (2010-2014 рр.) «Філософські, освітологічні та методологічні засади компетентнісної особистісно-професійної багатoproфільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер 0110U006274) та теми Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (2015-2017 рр.) «Особистість в умовах суспільних трансформацій сучасної України» (державний реєстраційний номер 0116U002960).

У дисертації представлено теоретичне опрацювання й нове вирішення наукової проблеми, яке полягає в розкритті психологічних особливостей формування національної самосвідомості студентської молоді України, сприянні усвідомленню власної національної гідності, актуалізації патріотичних почуттів і національних цінностей, створенні індивідуальних значень та смислів у національній самосвідомості молодих громадян України.

Національну самосвідомість визначено як форму суспільної свідомості, що має соціально-політичне походження – з одного боку, й етнічно-культурне підґрунтя – з іншого; розглядається як рефлексивний рівень національної свідомості.

Уточнено модель національної самосвідомості, яку представлено когнітивним, емоційно-ціннісним та регулятивним компонентами. У когнітивному та емоційно-ціннісному компонентах виділено зовнішню та внутрішню репрезентацію (вектори). Внутрішній вектор – це образ себе як представника своєї нації; зовнішній вектор – образ нації, представником якої є особистість.

Зазначено, що національна самосвідомість як форма суспільної свідомості може зазнавати змін під впливом не лише внутрішніх, але й зовнішніх причин (вплив етнічної самосвідомості, регіональної ментальності тощо). Національна самосвідомість є об'єднувальним елементом, функцією якого є утримання оптимального рівня співіснування різних видів ментальності, зокрема, регіональної.

З'ясовано, що найбільш сенситивном віком для становлення національної самосвідомості є юнацький вік, якому відповідає період студентства. У період навчання у закладі вищої освіти національна самосвідомість молодого людини розширює систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому. Під формуванням національної самосвідомості розуміється ненав'язливий спосіб демонстрації способу ефективної адаптації особистості до нових умов життя в сучасному світі. Формування національної самосвідомості відбувається не в площині «насадження ідей», а в площині конструювання нових смислів самим суб'єктом.

Висвітлено організаційно-методичні засади діагностичного дослідження національної самосвідомості студентської молоді України. В результаті емпіричного дослідження розкрито змістові характеристики національної самосвідомості студентів, які є представниками північної, південної, західної та східної регіональних ментальностей України. Констатовано, що для студентської молоді національна та регіональна приналежність більш значущі порівняно з етнічною приналежністю. Нація сприймається як хороша та приваблива для значної частини українського студентства, однак не відіграє

важливої ролі у формуванні їхньої особистості. Рівень значущості себе як представника своєї нації найвищий у респондентів північного регіону України. Студенти західного та північного регіонів, порівняно зі студентами східного та південного регіонів, більш позитивно оцінюють свою націю. Представники південного регіону України схильні вважати, що «інші» оцінюють українську націю не досить позитивно. Загалом українські студенти характеризуються високим рівнем самоінтересу та прийняття себе, здатні керувати своїм життям, мають достатній рівень самоповаги та самовпевненості. Разом з тим молоді українці демонструють схильність до самозвинувачення, а також погано розуміють свою націю. Найбільш «слабким» місцем у структурі самоствердження є орієнтація на сприйняття своєї нації ззовні: значна кількість українців вважає, що інші національні спільноти не можуть оцінити їх власну високо позитивно.

Визначено психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: необхідність сприяння інтенсифікації відчуття відповідальності за свою національну спільноту, зацікавленості та симпатії до своєї нації, усвідомленню власних національно-психологічних рис; врахування регіональних особливостей національної самосвідомості.

На основі аналізу психологічних відмінностей національної самосвідомості студентів представлено специфіку її формування у представників регіональної ментальності, яка реалізується в рекомендаціях щодо реалізації програми формування національної самосвідомості студентської молоді.

Представникам західного регіону України притаманна варіативність субетнічної приналежності. Рекомендацією при впровадженні програми є пояснення студентам явища поліетнічності та функції нації, яка полягає в інтегруванні різних етнічних та субетнічних груп. Основний смисл повідомлень: самобутність, культура, традиції певного субетносу не протиставляються нації; кожна субетнічна група є невід'ємною частиною нації

та додає їй своєрідності. Врахування цієї особливості сприятиме гармонійному співіснуванню національної та субетнічної ідентичностей (з домінуванням національної) у представників західного регіону України.

Особливістю представників регіональної ментальності сходу України, яка має бути врахована в процесі формування національної самосвідомості, є переважання регіональної приналежності. Рекомендація при впровадженні програми полягає в поясненні студентам явища регіональної ментальності та функції нації, яка полягає в інтегруванні різних регіональних груп зі своєю культурою та звичаями.

Психологічною особливістю національної самосвідомості представників південного регіону України є високий рівень національного самозвинувачення. Студенти цієї регіональної ментальності більш за інших звинувачують свою націю в життєвих негараздах, що має бути враховано при формуванні національної самосвідомості. В цьому контексті основною рекомендацією є сприяння підвищенню рівня національної самооцінки студентів, формування відчуття гідності та гордості за свою країну (приклад: лекції та бесіди про героїчні сторінки української історії, про відомих українських вчених, митців, спортсменів тощо).

Особливістю представників півночі України є найвищі показники національної самосвідомості порівняно з представниками інших регіональних ментальностей. Рекомендацією є сприяння трансформації ідеї про самоцінність і значущість себе як представників нації в ідею інтеграції та консолідації суспільства. Досить важливим в цьому контексті є формування міжрегіональної толерантності: знаходження спільного між представниками різних регіональних ментальностей, аналіз упереджених думок.

Загальною рекомендацією при впровадженні програми формування національної самосвідомості студентської молоді є врахування психосемантичних особливостей представників регіональної ментальності. Врахування системи значень представників певної регіональної ментальності

підвищує ефективність сприйняття лекційного матеріалу. Семантична близькість суджень та оцінок сприяє кращому засвоєнню матеріалу членами розвивальної групи.

На основі аналізу відмінностей змістових характеристик національної самосвідомості студентів представлено специфіку формування національної самосвідомості регіональної ментальності, яка реалізується в рекомендаціях щодо реалізації програми формування національної самосвідомості студентської молоді.

Розроблено й апробовано програму формування національної самосвідомості студентської молоді «Україна – єдина в багатоманітності». Впроваджена формувальна програма показала високу ефективність та підтвердила можливість посилення психологічних умов, створення та реалізація яких веде до підвищення показників національної самосвідомості студентів. Особливістю програми є її спрямованість на підвищення рівня національної самосвідомості з урахуванням особливостей регіональних ментальностей.

Ключові слова: національна самосвідомість, національна свідомість, етнічна свідомість, суспільна свідомість, ментальність, регіональна ментальність, структура національної самосвідомості, формування самосвідомості, студентський період життя, юнацький вік, психосемантика, психологічні особливості.

ABSTRACT

Gafiatulina A.V. Psychological peculiarities of formation of national self-consciousness of Ukrainian students. – The manuscript.

The dissertation for the degree of Candidate of Science in Psychology (PhD), specialty 19.00.07 – Pedagogical and Age Psychology. – Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, 2017.

The dissertation is devoted to the psychological peculiarities of formation of Ukrainian students' national self-consciousness. National self-consciousness is presented as a form of social consciousness with socio-political origin – on the one hand, and ethno-cultural background – on the other. It is considered as a reflexive level of national consciousness. The structural model of national self-consciousness is specified and presented. It includes such components: cognitive, emotional-valuable and regulatory. The external (the image of the nation) and the internal (national self-image) representations are highlighted in the cognitive and emotional-valuable components.

It was revealed that the most sensible age for the formation of national self-consciousness is, in general, the youth age, which corresponds to the students' period. During the period of study at a higher education institution, the national self-consciousness of a young person broadens the system of his/her ideas about the world, strengthens place in it.

Formation of national self-consciousness is understood as a non-intrusive way of demonstrating the way of effective adaptation of the individual to the new living conditions in the modern world. Formation of national self-consciousness occurs not in the context of "planting ideas", but in the context of constructing a new meaning by the person.

The psychological peculiarities of the national self consciousness of students from the northern, southern, western and eastern regions of Ukraine are revealed; the common and specific characteristics of the nation in the national self-consciousness of Ukrainian students are determined; the features of collective self-assessment of Ukrainian students are researched; the analysis of the structure of the attitude towards nation by Ukrainian students is presented. It was stated that national identity and regional identity for student youth is more significant than ethnic identity. Students are positive towards their nation, however nation does not play an important role in personal identity. The level of significance as a representative of one's nation is highest among respondents in the northern region of Ukraine. Students from the

western and northern regions, in comparison with students from the eastern and southern regions, are more positive about their nation. Representatives of the southern region of Ukraine tend to believe that "others" rate the Ukrainian nation not well enough. In general, Ukrainian students have a high level of self-interest and self-acceptance, are able to manage their lives, have a sufficient level of self-esteem and self-confidence. At the same time, young Ukrainians demonstrate a tendency to self-prosperity, as well as poorly understand their nation. The most "weak" place in the structure of self-attitude is the orientation towards the perception of its nation from the outside: a large number of Ukrainians believe that other national communities can not appreciate their own highly positive.

The peculiarities of formation of Ukrainian students' national self-consciousness are considered as intensification of responsibility for their national community, interest and sympathy for their nation, awareness of their own national-psychological features; reduction of the influence of self-prosecution; taking into consideration regional peculiarities of national self-consciousness, in particular, psychosemantic specificity.

On the basis of the analysis of differences in the content characteristics of the students' national self-consciousness the specifics of the formation of the national self-consciousness are presented, which is implemented in the program recommendations of forming the national self-consciousness of the students from different regions of Ukraine.

The peculiarity of national self-consciousness of the students from west of Ukraine is variability of sub-ethnic affiliation. The recommendation for implementing the program for students of the western region of Ukraine is to explain the phenomenon of multiethnicity and the function of the nation, which is to integrate different ethnic and sub-ethnic groups. The main context of verbal messages: originality, culture, traditions of a certain subethnos are not opposed to the nation; each sub-ethnic group is an integral part of the nation. It should lead to harmonious

coexistence of national and sub-ethnic identities (with the domination of the national one) in student's consciousness.

The peculiarity of the representatives of the regional mentality of the east of Ukraine is predominance of regional identity. The recommendation for implementing the program is to explain the phenomenon of regional mentality and function of the nation, which is to integrate different regional groups with their own culture and customs.

The psychological peculiarity of the national consciousness of the representatives of the southern region of Ukraine is the high level of national self-accusation. Students of this regional mentality blame their nation more than others in life's troubles. In this context, the main recommendation is to contribute raising the level of national self-esteem of students, forming a sense of dignity and pride for their country (for example: lectures and talks on heroic pages of Ukrainian history, famous Ukrainian scholars, artists, athletes, etc.).

The peculiarity of the representatives of northern Ukrainians is the highest indicators of national self-consciousness. The recommendation is to facilitate the transformation of the idea of self-worth and the significance of oneself as representatives of the nation in the idea of integration and consolidation of society. The formation of inter-regional tolerance is quite important in this context: finding common ground between representatives of different regional mentalities, analysis of biased thoughts.

The general recommendation of implementing the program of forming the national self-consciousness of student youth is to take into consideration the psycho-semantic peculiarities of representatives of regional mentality. Taking into account the system of values of representatives of a certain regional mentality, the effectiveness of the perception of lecture material may increase.

The program of development of national self-consciousness of student youth of Ukraine was developed and approved. The training program "Ukraine is unique in diversity" approved high efficiency and confirmed the possibility of strengthening the

psychological conditions, the implementation of which leads to rising the components of the national self-consciousness of students. The peculiarity of the program is tendency to increase the level of components of national self-consciousness, taking into consideration the peculiarities of regional mentalities.

Key words: national consciousness, national self-consciousness, ethnic self-consciousness, social consciousness, mentality, regional mentality, structure of national self-consciousness, formation of self-consciousness, student period of life, youth age, psychosemantics, psychological peculiarities.

Список публікацій здобувача:

А) Наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації:

1. Гафіатуліна А. В. Визначення національної, етнічної та регіональної приналежності студентської молоді різних регіонів України / А. В. Гафіатуліна // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Вип. 37(3), Том II (22): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – К.: Гнозис, 2017. – С. 344–350.

2. Гафіатуліна А. В. Семантична диференціація ключового поняття національної самосвідомості студентів [Електронний ресурс] / А. В. Гафіатуліна // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – 2017. – Вип. 2. – Режим доступу до журн.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_4

3. Гафіатуліна А. В. Навчально-розвивальна програма формування національної самосвідомості студентської молоді України / А.В. Гафіатуліна // Освіта та розвиток обдарованої особистості: щомісяч. наук.-метод. журн. – 2017. – № 6 (61) червень. – С. 51–56.

4. Гафіатуліна А. В. Структура ставлення українських студентів до національної спільноти / А.В. Гафіатуліна // Науковий вісник Херсонського

державного університету. Серія «Психологічні науки». – 2017. – Вип. 3. Том 2. – С. 20–24.

5. Гафіатуліна А. В. Регіональні особливості колективної самооцінки студентами своєї національної спільноти / А.В. Гафіатуліна // Вісник Одеського національного університету ім. Мечникова. Психологія. – 2017. – Том 22. Вип. 2 (44). – С. 27–35.

Б) Опубліковані наукові праці у яких апробовано матеріали дисертації (апробаційного характеру):

6. Гафіатуліна А. В. Теоретичні аспекти вивчення національної самосвідомості / А.В. Гафіатуліна // [«Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки»]: матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет – конференції. 2 лютого - 1 березня 2012 р., Одеса, ОНУ. Режим доступу: <http://forum.onu.edu.ua/index.php?topic=5018.0;wap2>.

7. Гафіатуліна А. В. Прогностична функція етнопсихології / А.В. Гафіатуліна // Етнічна самосвідомість та міжетнічна взаємодія в сучасному світі: збірник наукових праць / за ред.: С.Б. Кузікової, І.М. Щербакової, Н. О. Пасічник. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 21–24.

8. Гафіатуліна А. В. Регіональні ментальності України в соціальному контексті / А.В. Гафіатуліна // Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: український та міжнародний досвід : матеріали Міжнародної науково-практичної конф. (Чернігів, 3-4 грудня 2010 р.) / редкол.: Андрущенко В. П. та ін.. – Чернігів : ЧДІЕУ, 2010. – С. 18–20.

9. Гафіатуліна А. В. Психосемантичні особливості регіональних ментальностей України / А. В. Гафіатуліна // Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конф.: 20 квітня 2011. – Міністерство освіти і науки, молоді і спорту України ГУОН (КМДА), Київ. Університет імені Бориса Грінченка, Благодійний фонд сприяння розвитку освіти імені Бориса Грінченка. – К., 2011. – С. 227–230.

10. Гафіатуліна А. В. Україні – 20 років. Психологічний аналіз / А. В. Гафіатуліна // Мистецтво жити разом. Конкурс наукових робіт і статей : збірник відзначених праць / ред. упоряд.: О. Шокало. – Київ : Укр. письменник, 2012. – С. 9–14.

11. Гафіатуліна А. В. Міжрегіональна толерантність: аспект становлення національної свідомості / А.В. Гафіатуліна // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19-20 травня 2011 року): зб. матеріалів / за заг. ред. Сауха П.Ю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 228–229.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	22
1.1 Національна самосвідомість як предмет психологічного дослідження.....	22
1.2 Етнічне та національне в самосвідомості особистості.....	41
1.3 Феномен регіональної ментальності та його вплив на формування національної самосвідомості.....	49
1.4 Вікові особливості формування національної самосвідомості особистості.....	68
Висновки до першого розділу.....	75
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	77
2.1 Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентської молоді України.....	77
2.2 Емпіричне визначення приналежності респондентів до нації, етносу та регіону.....	91
2.3 Семантична диференціація ключового поняття національної самосвідомості студентів.....	101
2.4 Регіональні особливості колективної самооцінки студентами своєї національної спільноти.....	109
2.5 Структура ставлення студентів до національної спільноти.....	116
2.6 Співвідношення показників компонентів національної самосвідомості українських студентів.....	123
Висновки до другого розділу.....	130

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	133
3.1 Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України.....	133
3.2 Програма формування національної самосвідомості студентської молоді України.....	137
3.3 Зміст та інтерпретація результатів формувального експерименту.....	152
Висновки до третього розділу.....	160
ВИСНОВКИ.....	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	166
ДОДАТКИ.....	185

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні трансформаційні зміни українського суспільства, що супроводжуються поляризацією та зниженням соціально-економічного рівня життя населення, зумовлюють політико-психологічні проблеми, зокрема, ризик сепаратизму, «відтік мізків» за кордон, неможливість подолання як об'єктивних, так і штучних суперечностей соціокультурного, етнічного, мовного, міжрегіонального характеру.

Одним з основних факторів, що детермінують процес консолідації суспільства для демократичного розвитку держави, є формування національної самосвідомості її молодих громадян. Ключовим завданням «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» є розвиток і формування національної самосвідомості особистості. В контексті цього державного завдання важливими є дослідження, присвячені психологічним особливостям національної самосвідомості та розробці ефективних програм формування національної самосвідомості студентської молоді. Розвиток людини як члена національної спільноти відбувається протягом життя, закладається в процесі навчання та набуває найбільшої актуалізації в юнацькому віці. Питання формування національної самосвідомості стосується студентства як самостійної дієвої суспільної сили. Розуміння процесів формування національної самосвідомості у студентському періоді життя потребує ґрунтовних психологічних досліджень, зокрема виявлення її психологічних особливостей.

У низці сучасних досліджень розглядаються аспекти проблеми національної самосвідомості: питання співвідношення національного та етнічного в самосвідомості особистості (С. М. Бойко, Л. М. Дробіжева, Г. А. Ставицький, М. В. Фурса); сутність, структура і функції національної самосвідомості (М. Й. Боришевський, А. М. Березін, С. М. Бойко,

В. В. Борисов, Й. Вирост); умови та особливості розвитку національної самосвідомості (Н. О. Євдокимова, В. Ф. Соколова, О. В. Шевченко); національна ідентичність та ідентифікація (М. Баретт, П. І. Гнатенко, В. М. Павленко, Д. В. Піонтковська, Е. Смітт).

На тлі зростаючої кількості досліджень національної самосвідомості проблема її формування є недостатньо розробленою в психологічній науці. В галузі педагогічної та вікової психології пошуком шляхів формування національної самосвідомості в юнацькому (студентському) віці займалися А. М. Березін, Л. М. Співак, В. Ф. Соколова. Проблема формування національної самосвідомості в студентському віці залишається відкритою й потребує ґрунтового, комплексного наукового розв'язання як на теоретико-методологічному, так і на емпіричному рівні. Зокрема, необхідним вбачається вивчення змістових компонентів національної самосвідомості (індивідуальної та суспільної системи значень), встановлення співвідношення національної самосвідомості з іншими формами суспільної свідомості (етнічної, громадянської, політичної), а також проблеми регіональних особливостей національної самосвідомості молодих українців.

Соціальна значущість і недостатня розробленість теоретичних та прикладних аспектів проблеми формування національної самосвідомості студентів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах комплексної теми науково-дослідної роботи Київського університету імені Бориса Грінченка (2010-2014 рр.) «Філософські, освітологічні та методологічні засади компетентнісної особистісно-професійної багатопрофільної університетської освіти» (державний реєстраційний номер 0110U006274)

та теми Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (2015-2017 рр.) «Особистість в умовах суспільних трансформацій сучасної України (державний реєстраційний номер 0116U002960). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Київського університету імені Бориса Грінченка (протокол № 5 від 24.03.2011 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 24.04.2012 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз сучасних підходів до проблем змісту та формування національної самосвідомості студентської молоді.
2. Емпірично дослідити психологічні особливості національної самосвідомості студентів з урахуванням аспекту регіональної ментальності.
3. Визначити психологічні особливості формування національної самосвідомості студентів закладів вищої освіти.
4. Обґрунтувати, розробити та апробувати програму формування національної самосвідомості студентської молоді України.

Об'єкт дослідження – національна самосвідомість студентської молоді України.

Предмет дослідження – психологічні особливості формування національної самосвідомості українських студентів.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали психологічні положення про сутність особистості та її розвиток (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Г. О. Балл, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн); теорії розвитку

самосвідомості особистості (М. Й. Боришевський, М. В. Савчин, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова); психосемантичний підхід до вивчення свідомості людини (О. Ю. Артем'єва, О. Ф. Бондаренко, В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов); соціально-психологічні концепції та положення про сутність національної та етнічної ідентичності, свідомості та самосвідомості (М. Й. Боришевський, Ю. В. Бромлей, Л. М. Дробіжева, І. С. Кон, О. М. Лозова, В. М. Павленко, Е. Сміт, Г. У. Солдатова, Л. М. Співак, Т. Г. Стефаненко, С. О. Таглін, В. Ю. Хотинець, М. А. Чепа, М. Barret); теорії та практики формування і виховання національної самосвідомості (В. В. Борисов, Л. М. Співак, Д. О. Тхоржевський); філософські та соціально-психологічні засади вивчення ментальності, зокрема, регіональної ментальності (Г. В. Акопов, О. С. Баронін, Г. Д. Гачев, Л. Б. Костюк, О. В. Нельга, В. Ю. Попов, Р. Х. Симонян, А. В. Фурман).

Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань у дисертації використано такі **методи дослідження**: *теоретичні* – аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація теоретичних даних для уточнення сутності базових понять досліджуваної проблеми; *емпіричні* – констатувальний експеримент, формувальний експеримент, спостереження, бесіда, опитування, психодіагностичний метод для вивчення особливостей національної самосвідомості студентської молоді; *кількісної обробки даних* – визначення середніх значень, кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона) для виявлення кореляційних зв'язків між показниками компонентів національної самосвідомості, дисперсійний аналіз для з'ясування відмінностей у групах досліджуваних, факторний аналіз – для розкриття психосемантичних особливостей досліджуваних груп, *t*-критерій Стюдента – для перевірки ефективності програми формування

національної самосвідомості. Обробку даних виконано за допомогою комп'ютерного пакету статистичних програм SPSS – версія 17.0.

Експериментальна база дослідження. Дисертаційна робота виконувалась упродовж 2010-2017 років. Емпіричне дослідження здійснювалось на базі закладів вищої освіти України (Київський університет імені Бориса Грінченка, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Бердянський державний педагогічний університет, Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки) упродовж 2015-2017 років. Всього у дослідженні взяли участь 653 студенти II-V курсів віком від 19 до 23 років, серед них 448 дівчат і 205 юнаків.

Наукова новизна та теоретична значущість дослідження полягає у тому, що *вперше* розкрито спільні та регіонально-специфічні змістові характеристики національної самосвідомості студентів-представників північної, південної, західної та східної регіональних ментальностей України: психосемантичні особливості самосвідомості, структуру ставлення до нації, колективну самооцінку; *поглиблено та розширено* зміст поняття національної самосвідомості як однієї з форм суспільної свідомості, що має соціально-політичне походження – з одного боку, та етнічно-культурне підґрунтя – з іншого; *уточнено* структуру національної самосвідомості, компоненти якої мають зовнішню (образ нації) та внутрішню (образ себе як представника нації) репрезентації; *подальшого розвитку набули* наукові положення про особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: необхідність сприяння інтенсифікації відчуття відповідальності за свою національну спільноту, зацікавленості та симпатії до своєї нації, усвідомленню власних національно-психологічних рис; врахування психосемантичної специфіки

національної самосвідомості студентів; врахування регіональних особливостей національної самосвідомості студентської молоді (варіативності субетнічної приналежності – для студентів західного регіону України; високих показників значущості себе як представників національної спільноти – для студентів північного регіону України; домінування регіональної приналежності – для студентів східного регіону України; високого рівня національного самозвинувачення – для студентів південного регіону України).

Практичне значення полягає у розробці й апробації діагностичного і методичного інструментарію дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості українських студентів, які можуть стати основою визначення рівня національної самосвідомості студентської молоді України; у розробці та впровадженні програми формування національної самосвідомості студентів з урахуванням аспекту регіональної ментальності. Емпіричні дані, теоретичні положення та висновки дисертаційного положення можуть бути використані під час навчання в закладах вищої освіти з метою оптимізації гармонійного розвитку у студентів національної самосвідомості та підвищенню ефективності процесу їх усвідомлення себе як громадян України. Отримані результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки фахівців з психології під час викладання навчальних дисциплін з вікової, педагогічної, соціальної психології та етнопсихології.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в освітній процес Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-44/720 від 05.07.2017 року), Київського університету імені Бориса Грінченка (довідка № 143-н від 27.09.2017 року), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 01-28/1383 від 05.07.2017 року), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (довідка № 1701 від

21.08.2017 року), Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (довідка № 03-28/01/1963 від 10.07.2017 року).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження представлено на *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (м. Житомир, 2011 р.); «Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень» (м. Переяслав-Хмельницький, 2017 р.); Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання (м. Київ, 2017 р.); *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: «Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: український та міжнародний досвід» (м. Чернігів, 2010 р.); «Дослідження молодих учених у контексті розвитку сучасної науки» (м. Київ, 2011 р.), а також неодноразово обговорювались на засіданнях кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка (2010-2012, 2015-2017 рр.).

Публікації за темою дисертації. Основні результати дослідження висвітлено в 11 одноосібних публікаціях, з яких 5 – у наукових фахових виданнях України в галузі психології, 2 з яких включені до міжнародних наукометричних баз.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (218 найменувань, з них 21 – англійською мовою), 10 додатків на 15 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 199 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 150 сторінках. Робота містить 21 таблицю, 4 рисунки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ОСОБИСТОСТІ

1.1 Національна самосвідомість як предмет психологічного дослідження

Проблематика національної самосвідомості належить до таких, психологічне осмислення яких постає нагальним завданням для вибору оптимального шляху державної розбудови України.

Теоретичний аналіз розробленості проблематики національної самосвідомості переконує у багатоаспектності та полідисциплінарності даного феномена, який досліджується у сучасній психології, філософії, соціології та інших суміжних науках. Цей факт загострює необхідність дослідження національної самосвідомості на підставі чітких теоретичних і методологічних положень, здатних забезпечити вивчення складного психологічного феномена у всьому його системно-структурному розмаїтті.

Оскільки ж категоріально-поняттєвий апарат даної предметної галузі не є чітко сформованим, відтак постає потреба у систематизації, структуруванні та класифікації таких понять як «національна свідомість», «національна самосвідомість», «етнічна свідомість», «етнічна самосвідомість», «національна ідентичність», «менталітет», «регіональна ментальність» та інш. Як слушно зауважує Л.М. Співак, без розробки концептуальних і прикладних аспектів національної самосвідомості у психологічній науці неможливе розв'язання завдання консолідації нації [152].

Національна самосвідомість розглядається нами в розрізі системно-структурного підходу, який дозволяє вивчати даний феномен, з одного боку, як окрему складно структуровану систему, а з іншого – як компонент

ширшої системи. В нашому дослідженні метасистемою по відношенню до національної самосвідомості є суспільна свідомість.

Проблема свідомості – одна з найважливіших і найскладніших проблем в сучасній психологічній науці. Детальний теоретичний аналіз феномена свідомості як психічного явища виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише існуючу строкатість різноманітних наукових підходів до визначення, структури, функцій та інших ознак явища людської свідомості [1, 3, 4, 12, 16, 43, 70, 74, 91, 125, 130, 137, 154, 169, 170]. Свідомість розуміється нами як сукупність упорядкованих, але не однорідних за своїм смислом елементів, що одночасно відображають світ і породжують його образ.

Свідомість – це вища, інтегральна форма психіки, особливе утворення, що сформувалось у ході суспільно-історичного розвитку на основі праці як специфічного виду людської діяльності. Свідомість – це специфічна форма цілеспрямованого психічного відображення. Компонентами свідомості є предметний образ світу, слово-знак, чуттєва тканина свідомості [70; 89]; функціями – самовираження особистості, постановка завдань діяльності, цілепокладання, життєвий задум [10; 165; 183].

На думку О.В. Улибіної, однією з найважливіших особливостей свідомості як вищого рівня психічного відображення є його межовий характер. Свідомість як форма психічного відображення знаходиться на межі суб'єкта та об'єкта, індивідуального і колективного, природнього і культурного, безпосередньо чуттєвого і суспільно-історичного досвіду в змісті і структурі психічного відображення, в психіці людини. Таке межове положення визначає динамічну природу свідомості, створюючи умови для розвитку психіки як на рівні індивіда, так і на рівні культури загалом [170, с.7].

Актуальність проблеми вивчення суспільної свідомості породжує різноманітність поглядів на її сутність, класифікацію, форми. Мова йде про різні форми (прояви) колективної психіки, які отримують різні назви у вітчизняній психології, однак досить часто дублюють змістові характеристики одна одної. Так, наприклад, на теренах сучасної вітчизняної науки існують такі поняття як соціетальна психіка, колективна (етнічна, національна, етнонаціональна) ментальність (менталітет), етнічна (національна, етнонаціональна) свідомість, етнічна (національна, етнонаціональна, соціальна) ідентичність та інш. Опрацювання зарубіжних науково-теоретичних джерел відповідної проблематики дає змогу пересвідчитися в тому, що всі прояви колективного, групового у відношенні до психічного розглядаються в більшості своїй через феномен ідентичності. Провідним у дослідженнях суспільної свідомості (колективної психіки) зарубіжних вчених є феномени соціальної ідентичності. У контексті зазначеного необхідно згадати теорії таких вчених як У. Джемса [59], Е. Еріксона [200], Г.Теджфела і Дж. Тернера [215; 216]. У.Джемс [59] вважає, що людина думає про себе в двох площинах – в особистісному аспекті і в соціальному аспекті, де формується різноманіття соціальних Я індивіда. На думку Е.Еріксона, потреба в соціальній ідентичності базується на соціогенетичній еволюції людини. Як стверджує Е. Еріксон, у людей є потреба відчувати, що вони представляють певний рід (клан або націю, клас або касту, сім'ю, професію або тип), чиї знаки відмінності вони повинні охороняти і захищати від інших [200]. Згідно моделі соціальної ідентифікації Г. Теджфела і Дж. Тернера через групову приналежність людина реалізує базальну потребу в самоповазі і тому бажає бути приналежною до хорошої групи. А якщо приналежність вже задана, то – вважати свою групу кращою. Соціальна ідентичність в цій теорії розуміється як частина «Я-концепції» індивіда, що виникає з усвідомленням свого членства в

соціальній групі (чи групах) разом з ціннісним і емоційним значенням, що додається в цьому членстві [215]. Отже, як бачимо, існує суттєва різниця між психологічними дослідженнями у сфері суспільного буття вітчизняних та зарубіжних вчених: перші вивчають колективні прояви людського буття в контексті свідомості, в той час як другі з огляду на феномен ідентичності.

Нами був обраний вітчизняний шлях вивчення суспільного буття людини, відтак об'єктом аналізу дослідження стала національна самосвідомість. Отже, першим завданням нашого теоретичного дослідження є розуміння національної самосвідомості як елементу більш ширшої системи, якою є суспільна свідомість.

Науковцями суспільних наук феномен свідомості прийнято розглядати з огляду на її форми. У суспільних науках свідомість прийнято класифікувати за критерієм форм буття:

а) індивідуальна свідомість – свідомість, яка властива індивідові і включає в себе як загальні властивості свідомості, так і властивості, характерні тільки для цього індивіда. До складу індивідуальної свідомості входить самосвідомість індивіда;

б) суспільна свідомість – сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, в яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин [169].

Суспільна свідомість, у свою чергу, має складну розгалужену структуру. За критерієм носія, суб'єкта виділяють індивідуальну, групову (класова, національна, етнічна та ін.), загальнолюдську свідомість. Виходячи з різних форм діяльності, у межах яких формується свідомість, виділяють екологічну, економічну, правову, політичну, моральну, естетичну, релігійну, філософську, наукову.

Розмежування свідомості є значною мірою умовним процесом. В цьому контексті досить аргументованою є думка щодо нерозривності

зв'язку індивідуальної та суспільної свідомості. Б.Ф. Ломов характеризував це наступним чином: «Будучи суспільним, за своєю суттю феноменом, свідомість існує не над індивідами, і не між ними, і не окрім них, а в їх головах» [98, с.179].

В розумінні П.Я. Гальперіна специфіка взаємозв'язку суспільної та індивідуальної свідомості полягає в наступному: «суб'єкт враховує не лише своє сприйняття предметів, але й накопичені суспільством знання про них, і не лише їх природні властивості й стосунки, але також їх соціальне значення і громадські форми відношення до них. Людина не обмежена індивідуальним досвідом, вона засвоює і використовує громадський досвід тієї соціальної групи, усередині якої вона виховується і живе» [44, с.208].

Не маючи на меті детального вивчення цієї проблеми, можемо лише відзначити, що найбільш розповсюджена в західній та вітчизняній психології думка полягає в тому що, суспільна (колективна) свідомість є первинною у відношенні до індивідуальної (К.А. Абульханова-Славська [1], Л.С. Виготський [43], О.М.Леонтьєв [89], Б.Ф.Ломов [44]).

Відповідно до завдань нашого дослідження нами була здійснена спроба визначити місце національної самосвідомості у структурі суспільної свідомості. В нижче наведеній схемі (рис.1) представлені форми суспільної свідомості за критерієм носія (суб'єкта), а також виокремлені три форми групової свідомості за територіально-історичним критерієм (національна, етнічна, регіональна).

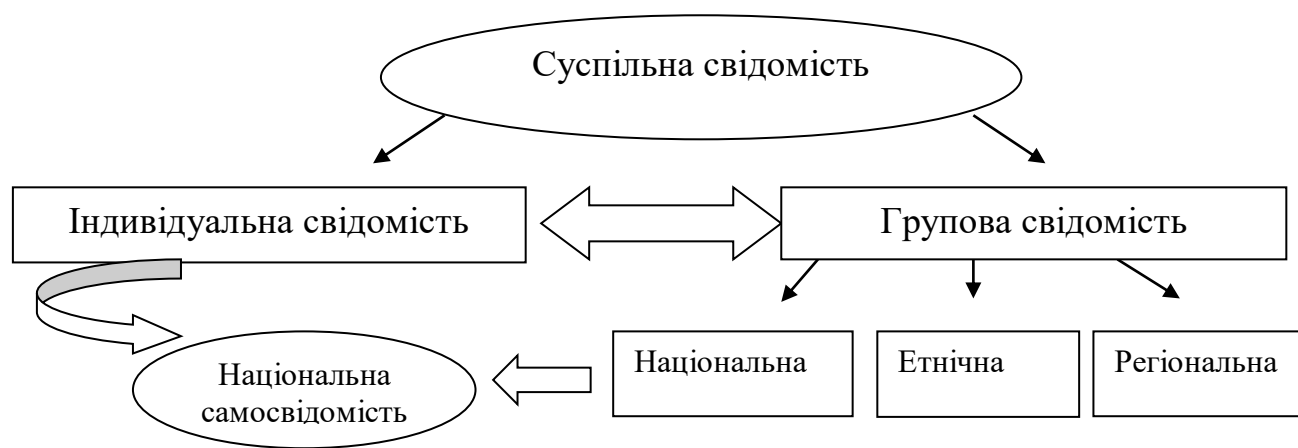

Рис. 1.1 Національна самосвідомість в системі суспільної свідомості
(за критерієм носія).

Представлена схема є умовною і обмеженою в силу багатоаспектності феномену суспільної свідомості. Національна самосвідомість згідно цієї схеми є видом суспільної свідомості (за критерієм суб'єкта), що може одночасно бути представленою як у груповій, так і індивідуальній формі. «Точкою перетину» групової національної свідомості та індивідуальної її форми є національна самосвідомість. На схемі представлені етнічна та регіональна форми суспільної свідомості, які були обрані за територіально-історичним критерієм та є значимими відповідно до завдань нашого дослідження. Також необхідно зазначити про те, що одна з форм суспільної свідомості може певним чином впливати на іншу. Вивчення змісту, характеру, напрямку, інтенсивності взаємообумовленості (взаємовпливу) різних форм свідомості, на наш погляд, є надзвичайно перспективним завданням сучасної науки. На це звертали свою увагу такі вчені як В.В. Борисов [26], К.В. Коростеліна [81], О.В. Улибіна [170]. Суспільна свідомість – надзвичайно складна і лабільна організація з горизонтальними та вертикальними зв'язками, тобто з динамічною системою, яка визначає (з достатньо широкою варіативністю) характер взаємозв'язку індивідуальної і колективної свідомості [170, с.16]. Отже, проблема співвідношення

індивідуальної та суспільної (групової, колективної) свідомості досі залишається відкритою в психологічній науці.

Також не менш актуальною в психології є проблема співвідношення понять «свідомість» і «самосвідомість», більш детальний аналіз якої нами буде представлений нижче в контексті національного, а саме у спробі теоретичного осмислення співвідношення понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість».

Після спроби визначення національної самосвідомості як елемента метасистеми цілком логічним продовженням є розгляд національної самосвідомості як системи зі своєю структурою, функціями та проявами.

Терміни «національна свідомість», «національна самосвідомість» є базовими концептами національної психології. На думку О.С. Бароніна, предметом вивчення національної психології є національно-психологічні особливості народів, тобто їх психічний стан [15]. Однак, на сьогоднішній день в науці немає єдності з приводу того, що конкретно повинна вивчати національна психологія. Ми погоджуємося з Г.М. Андрєвою, яка зазначає, що поняття «психологічний склад нації» є досить складним для операційного визначення [6]. Саме тому науковці означеної галузі впродовж багатьох років здійснюють спроби відшукати еквіваленти вищезазначеному поняттю. Введення такої кількості споріднених понять – «національна свідомість», «етнічна свідомість», «етнонаціональна свідомість», «національна ментальність», «національна ідентичність», «національний характер» – вказує на багатоаспектність і складність проблеми національної психології, проте не вирішує теоретико-методологічних та практичних завдань означеної галузі досліджень. Доречно зауважити, що вищезгадані терміни є певною мірою близькими за значенням, однак не є ідентичними. Саме тому в останні роки з'являються дослідження, які вказують на різність таких концептів як

«національне» та «етнічне», «ментальність» та «менталітет» тощо [17; 26; 94; 150].

Звертаючись до поняття національної самосвідомості, вважаємо за необхідне здійснити стислий огляд понять «самосвідомість» і «нація».

Звертаючись до поняття самосвідомості зазначимо, що загальноприйнятним у психології є таке її визначення – здатність людини усвідомити саму себе, своє «Я», свої потреби, інтереси, цінності, своє буття і його сенс, власну поведінку й переживання тощо.

Згідно принципу єдності свідомості і діяльності (О.М. Леонтьєв [91], С.Л. Рубінштейн [137]), самосвідомість (самопізнання, самооцінка) опосередкована соціальним буттям – діяльністю та всіма об'єктивними відносинами людини з іншими. На думку С.Л. Рубінштейна, самосвідомість не може існувати поза відносинами з «ти», тобто умовою для виникнення самосвідомості є присутність іншого [137]. В культурно-історичній теорії Л.С. Виготського, самосвідомість беззаперечно зазнає соціального впливу, а відтак інтерпретується як соціальна свідомість, перенесена усередину особистості. Л.С. Виготський загалом виділяв самосвідомість як досить пізній етап у розвитку особистості. На думку вченого самосвідомість є психічним синтезом, який утворюється за допомогою третинних вищих функцій. До особливих третинних зв'язків Л.С. Виготський відносив самосвідомість, рефлексію та самооцінку [43].

З огляду на онтогенетичний розвиток самосвідомості, варто також згадати міркування І.І. Чеснокової, яка вважає, що формування самосвідомості в онтогенезі проходить певні стадії, які пов'язані з віковими етапами психічного і фізичного розвитку людини. Кожна стадія, на думку вченої, має специфічний рівень і властиву для даного рівня своєрідність можливостей пізнання себе, здатності до самооцінки і саморегуляції діяльності і поведінки [181].

У виявленні сутності самосвідомості цілком логічним бачиться висвітлення структури феномену. В.С. Мерлін виділяє чотири компоненти самосвідомості: свідомість totoжності «Я», свідомість «Я», усвідомлення своїх психічних властивостей, соціально-моральна самооцінка [106]. Згідно міркувань автора, компоненти самосвідомості знаходяться в закономірному зв'язку і взаємовідносинах один з одним, тим самим утворюючи цілісну структуру.

Окрім зазначеного, варто звернути увагу на співвідношення феноменів самосвідомості і особистості. На думку І.І. Чеснокової, самосвідомість є складною інтегративною властивістю психічної діяльності. Самосвідомість фіксує певний рівень психічного розвитку особистості і виступає регулятором поведінки особистості. Самосвідомість виконує функцію підтримання рівноваги між зовнішніми впливами, внутрішнім станом особистості і формами поведінки [181].

Відтак, спираючись на науковий доробок вітчизняних та зарубіжних вчених щодо сутності та структури самосвідомості, можемо зробити узагальнені висновки. Самосвідомість – це процес усвідомлення себе, своїх якостей, потреб, мотивів; це особливий структурний компонент особистості, що виражається в здатності виділяти себе з навколишньої дійсності як якусь реальність. Самосвідомість безпосередньо пов'язана з пізнавальною, емоційною, волевою стороною психічної діяльності особистості. Щодо структури самосвідомості переважальною є трикомпонентна будова самосвідомості, яка включає когнітивну, афективно-оцінну й регулятивну складові.

Згідно вище зазначеного способу теоретичного аналізу поняття національної самосвідомості наступним етапом є осмислення міждисциплінарного концепту «нація».

В сучасній науці існує більше десяти різних теорій нації. Зокрема, атомістична теорія суспільства наголошує на тому, що нація – це група

людей, які відрізняються від інших лише зовнішніми ознаками. Історико-економічна теорія пропонує визначати націю за двома основними ознаками: спільність території і мови. Прихильники психологічної теорії визначають націю як сукупність людей, пов'язаних спільністю характеру на основі спільності буття та відносять до вагоміших її елементів мову, інтереси, расу, релігійні переконання, територію [127].

Серед цілої низки теорій та підходів до вивчення нації, нами поділяється думка, згідно з якою націю як явище можна досліджувати у рамках двох основних підходів: етнопсихологічному і політологічному. Поділ на етнічні та політичні нації став загальновизнаним і науково доцільним, оскільки такий підхід дає можливість окреслювати сферу дослідження, в якій буде працювати кожний конкретний науковець. На нашу думку, це є надзвичайно важливим методологічним критерієм для запобігання зайвих непорозумінь та термінологічних неточностей.

Отже, згідно з першим підходом – етнопсихологічним, нація утворюється на основі великого етносу з його культурно-мовними ознаками. В даному контексті нація розуміється як політизована етнічна спільнота. Відомий представник цього підходу Ентоні Сміт характеризує націю як сукупність людей, що має власну назву, спільну історичну територію, спільну історичну пам'ять та міфи, масову громадську культуру, спільну економіку та однакові для всіх членів юридичні права і обов'язки» [208].

Другий підхід – політологічний. Теоретична базою даного підходу є теза, що належність до нації визначається насамперед усвідомленням індивідами, визнанням себе членами єдиної спільноти, громадянами єдиної держави. В рамках даного підходу фактично усувається жорстка залежність між етнічним походженням та лояльним ставленням до держави [127].

Іноді зміст понять «етнічна» та «політична» нації можуть співпадати (коли маються на увазі держави з моноетнічним складом населення), проте таких країн в усьому світі не так багато. Прикладами таких країн є Ісландія і Японія. На нашу думку, Україна не належить до країн, етнічна нація яких тотожна з політичною, саме тому в нашому дослідженні ми спираємося на теорію нації-держави, де поліетнічність не може стати на заваді інтеграції нації.

Найбільш вдалим визначенням нації, на нашу думку, є таке: нація – це велике, модерне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто політичне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою державного рівня (та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами), як правило, із власною територією, спільними інтересами, назвою, національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), волею бути одним цілим, усвідомленням спільності (а подекуди і самотності) минулого, сучасного і особливо майбутнього [75].

Нація стає такою лише тоді, коли формується активне ставлення людини до власної нації, тобто, національна самосвідомість. Без останньої нація нежиттєздатна, неспроможна до суверенітету, до самостійного життя, національного розвитку, політичного самовизначення [2].

Національна самосвідомість у розумінні Ю.В. Бромля – це комплекс уявлень нації про саму себе (у тому числі усвідомлення кожного її представника належності до неї), її усвідомлені інтереси, цінності, орієнтири і настанови щодо ставлення до інших національностей [33].

Досить схожим є визначення національної самосвідомості в інтерпретації М.Й. Боришевського. Національна самосвідомість, на думку автора, є усвідомленням особистістю себе часткою певної національної (етнічної) спільноти та оцінку себе як носія національних (етнічних) цінностей, що склалися в процесі тривалого історичного розвитку

національної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності» [29, с.7].

На думку О.С. Бароніна, національна самосвідомість – це відносно стійка, усвідомлена, така, що переживається як неповторна, система уявлень індивіда про себе як про представника певної нації. [15, с.78].

Досить слушним, на нашу думку, є визначення національної самосвідомості М.О. Давидюка, який розуміє цей концепт як процес опанування особистістю значеннями реалій світу нації і надання цим значенням такого особистісного (індивідуального) смислу, який конститує в індивідуальній свідомості позитивний образ «Я – представник національної спільноти» [55].

Визначення національної самосвідомості з огляду на її складові дає В.В. Борисов. На думку науковця, національна самосвідомість - це сукупність елементів: усвідомлення особливостей національної культури своєї нації; усвідомлення психологічних особливостей своєї нації; усвідомлення тотожності зі своєю нацією; усвідомлення власних психологічних особливостей; усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти; соціально-моральна самооцінка національного, що знаходяться у відношеннях і зв'язках всіх вищезгаданих елементів між собою, які утворюють тим самим певну єдність, яка спрямовує всі аспекти внутрішнього життя та керує виявами його діяльності та стосунках з оточенням [26].

На думку В.І. Юрченка, національна самосвідомість особистості — розуміння і почуття належності до етнічної спільноти як результат освоєння культури, традицій, звичаїв свого народу. Вона включає: 1) усвідомлення себе як індивіда на основі уявлень і знань про свої природно-біологічні властивості, зовнішність («Я-національно--фізичне»); 2) усвідомлення себе як носія національної психології на основі пізнання впливу на психічні процеси, почуття, проявволі, розуму, мовлення,

належності до певної нації, народу («Я-національно-психологічне»); 3) усвідомлення себе як носія національних властивостей особистості на основі пізнання залежності своєї життєвої позиції, ставлення до дійсності, інших людей («Я-національно-соціальне»); 4) усвідомлене ставлення до історичного минулого, сучасного та майбутнього етносу, нації; 5) усвідомлене, дійове ставлення до духовних та матеріальних цінностей нації та стійка потреба їх збереження та примноження; 6) усвідомлення особистістю власної відповідальності за долю нації, її теперішнє і майбутнє. [194].

На думку Н.О. Євдокимової, національна самосвідомість – це особлива динамічна якість особистості, яка полягає в усвідомленні особистістю своєї національної належності, специфічних рис нації, її історичного минулого, сучасного і майбутнього, ставлення до цінностей, які нація напружувала у процесі розвитку; у готовності підпорядковувати особисті інтереси інтересам нації; у відповідальності за збереження і розвиток культурно-історичних надбань; в повазі у ставленні до представників інших націй; у самореалізації особистості як суб'єкта соціальної дійсності, відображає її позицію в державотворчих процесах [65, с.6].

Необхідно зазначити, що сьогодні багато науковців не розмежовують поняття національної свідомості (самосвідомості) та етнічної свідомості (самосвідомості). Про їх концептуальні відмінності буде зазначено пізніше, однак на даному етапі теоретичного аналізу вважаємо важливим зазначити, що в наведених нижче трактуваннях будуть вживатися два різних поняття, які, на думку авторів, означають одне й те саме явище.

Важливим видається звернути увагу на відмінність понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість» – означені поняття не є синонімічними. В цьому аспекті проблеми ми погоджуємося

з думкою С.М. Бойко, яка стверджує, що перше поняття є ширшим і охоплює більш широкі реалії порівняно з другим, а друге можна розглядати як складову частину першого, як саморефлексію національних відносин, з'ясування свого місця і власної позиції в системі міжнаціональних відносин, усвідомлення себе як представника і суб'єкта національної спільноти [24, с.41].

З іншого боку, єдність феноменів національної свідомості та національної самосвідомості теж зрозуміла. М.Й. Боришевський резонно зауважує, що свідомість та самосвідомість органічно взаємопов'язані, є взаємодоповнюючими феноменами, між якими існують стійкі причинно-наслідкові відношення. На думку українського вченого, самосвідомість – не лише результат, але й передумова розвитку свідомості і навпаки [27].

Національна свідомість – це складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувались у процесі історичного розвитку нації і відображають основні засади її буття. Національна свідомість має різні рівні функціонування: буденний, масовий, елітний, теоретичний, державно-політичний і являє собою систему компонентів духовної сфери (знань, уявлень, спогадів, ідей, ідеалів, інтересів, настанов, соціальних норм, здобутків, устремлінь і т.д.), опосередковану почуттям спільнотної єдності, що відображає реалії життєдіяльності нації і визначає напрями та способи взаємовідносин і взаємодії як окремих представників нації, так і національної спільноти в цілому [24, с.40].

Досить ґрунтовним, на нашу думку, є аналіз співвідношення національної свідомості та національної самосвідомості у роботі С.М. Бойко [24]. Авторка зауважує, що національна свідомість переважно має зовнішню спрямованість, а національна самосвідомість – внутрішню: самопізнання, самоосмислення, самооцінка, ієрархізація компонентів духовного відповідно до усвідомлених національних інтересів, саморегуляція, самореалізація, самоутвердження та пошук свого власного

місця в колі інших національних спільнот. Проте і національна свідомість, і національна самосвідомість створюють нерозривну єдність свідомого нації. На думку дослідниці, національна самосвідомість є серцевиною національної свідомості, фундаментом емоційних оцінок, раціональних висновків та ціннісно-сміслових настанов, необхідних для національного самовизначення особистості в духовному і суспільно-політичному житті. Національна самосвідомість є більш індивідуалізованою структурою, ніж національна свідомість, оскільки виражає ступінь засвоєння елементів національної свідомості окремими особистостями – членами певних соціальних груп. Якщо національна самосвідомість проявляється як на рівні індивіда, так і на рівні спільноти, то національна свідомість – передусім на рівні спільноти [24, с.40-42].

У структурному плані, окрім національної самосвідомості, національна свідомість включає в себе ще низку компонентів: національний образ світу, національний інтелект, національні інтереси, національні традиції, національні цілі, національні почуття, національну ідею, національний ідеал, історичну й культурну пам'ять та інші елементи духовної культури, які виявляються через знання, теорії, уявлення, спогади, настанови, орієнтації, стереотипи, ставлення, норми, устремління, мрії, духовну єдність спільноти тощо [24, с.41].

Структурно, змістовно і функціонально національна самосвідомість є складною системою, що вбирає в себе величезну кількість елементів та їхніх зв'язків. В сучасній науці немає єдиного погляду на структуру національної самосвідомості, однак загальні тенденції у виокремленні найбільш суттєвих компонентів прослідковуються.

Видатний український науковець М. Й. Боришевський в структурі національної самосвідомості виділяє наступні компоненти: 1) національна ідентифікація, тобто усвідомлення індивідом своєї належності до конкретної нації, етносу, спорідненості з ними; 2) знання та усвідомлення

людиною типових ознак нації, з якою вона себе ідентифікує; 3) усвідомлене ставлення особистості до минулого (історії), теперішнього та майбутнього свого етносу, нації; 4) знання про національну територію; 5) усвідомлене та дійове ставлення до національних цінностей [30].

Досить ґрунтовною, на наш погляд, є багатокomпонентна структура національної самосвідомості В.В. Борисова. На думку автора, в структурі національної самосвідомості існують такі конструкти:

- усвідомлення особливостей національної культури своєї нації;
- усвідомлення психологічних особливостей своєї нації;
- усвідомлення тотожності зі своєю нацією;
- усвідомлення власних психологічних особливостей;
- усвідомлення себе суб'єктом своєї національної спільноти;
- соціально-моральна самооцінка національного [26].

На думку української дослідниці В.Ф. Соколової, розвинена національна самосвідомість особистості передбачає гармонійне поєднання в своєму змісті принаймні таких моментів, як, по-перше, здатність особистості усвідомлювати певні специфічні, своєрідні особливості нації, до якої вона себе відносить; по-друге, усвідомлення значущості, важливості знань про те, як ставляться до особистості та нації, з якою дана особистість себе ідентифікує, представники інших національних спільнот; по-третє, усвідомлення того факту, що кожна національна спільнота завдяки лише їй притаманним специфічним особливостям служить невичерпним джерелом збагачення усіх інших етносів, націй, які усі разом складають людство [147].

На думку С.М. Бойко, національна самосвідомість складається з чотирьох компонентів (між якими існують нерозривні діалектичні взаємозв'язки та взаємовпливи): 1) пізнавального, 2) емоційно-оцінного, 3) регулятивного, 4) ціннісного [24, с.43].

Пізнавальний компонент національної самосвідомості, на думку дослідниці, репрезентується системою знань і уявлень, історичною пам'яттю, що виражається в розумінні свого історичного минулого, знанні своїх національних героїв, відомих діячів і представників національної еліти, своїх традицій і звичаїв тощо. Емоційно-оцінний компонент національної самосвідомості репрезентується національними й патріотичними почуттями суб'єкта, його позитивним автостереотипом і позитивним емоційним ставленням до національної культури, власної національної належності, до національних інтересів тощо. Регулятивний компонент національної самосвідомості репрезентований процесами самовизначення, самоконтролю, самодетермінації, самоопанування, саморегуляції, самоорганізації та здатністю долати перепони й труднощі. Ціннісний компонент, репрезентований базовими й національними цінностями, смислами та ідеалами, він є стрижнем національної самосвідомості, оскільки інтегрує інші компоненти в системно оформлену цілісність (з пізнавальним компонентом він пов'язується через ціннісні уявлення, з емоційно-оцінним – через ціннісне ставлення, з регулятивним – через ціннісну позицію) [24].

В розумінні М. А. Шугай структура національної самосвідомості. включає такі компоненти: 1) когнітивний – знання і уявлення людини про етнокультурні та етнопсихологічні специфічні характеристики свого народу; 2) емоційно-ціннісний – етнокультурні та етнопсихологічні мотиви і потреби особистості; 3) регулятивний – усвідомлений прояв людини як представника певної нації [189].

Досить значимим у контексті вивчення структури національної самосвідомості є поняття національної ідентифікації та національної ідентичності. Багато дослідників [30; 85; 123; 153; 185] визначають ці явища стрижневими у структурі національної самосвідомості. Досліджуючи вищезначені феномени О.В. Шевченко досить влучно, на

наш погляд, їх характеризує. На думку авторки, національна ідентичність - це когнітивно-мотиваційне ядро та системоутворювальна складова у структурі національної самосвідомості особистості; національна ідентичність є результатом процесу ідентифікації людини зі своєю нацією і водночас конструктом національного «Я-образу» особистості [185].

Найбільш ґрунтовний аналіз поглядів сучасних науковців на структуру національної самосвідомості подано у дисертаційному дослідженні Л.М. Співак, яка прийшла до висновку, що до структури національної самосвідомості особистості належать такі взаємопов'язані компоненти: 1) когнітивний – самосприймання, самоаналіз, саморозуміння; усвідомлені уявлення особистості про себе як представника конкретної нації; 2) емоційно-ціннісний – самопереживання, оцінювання себе як представника нації, ставлення особистості до себе як суб'єкта нації, емоційно-ціннісне самоставлення; 3) регулятивний – саморегуляція у міжнаціональних і внутрішньонаціональних взаємодіях. Результати національного самопізнання, самоідентифікації та відокремлення – національна самоідентичність й низка образів «Я» особистості щодо себе як суб'єкта нації інтегруються у цілісне національне «Я», ядро її національної самосвідомості [152, с.93].

У контексті вивчення теоретичних засад національної самосвідомості, необхідним вважаємо звернутися до функцій цього феномену.

Досить розлого описав функції національної самосвідомості український дослідник В.І. Юрченко. На думку автора, ними є: стимулювання самопізнання, рефлексія власного «Я», віднаходження точки відліку і духовного джерела самотворення; пізнання національно-культурних традицій свого роду й народу, усвідомлення суспільної значущості власної діяльності та сенсу життя загалом; формування духовної основи й мудрості життя — почуття громадянського обов'язку

та особистісної відповідальності перед попередніми й прийдешніми поколіннями; самореалізація особистості, максимальний вияв свого розумово-творчого й морально--духовного потенціалу, «чужому навчаючись і свого не цураючись»; усвідомлення національних особливостей і відмінностей менталітету, толерантне ставлення до інших народів і культур; збереження культурно-генетичного коду, збагачення та розвиток інтелектуального потенціалу нації, зменшення «відтоку мізків» закордон і сприяння науково-технологічному прогресу та економічному зростанню, досягненню високих соціальних стандартів; виховання поваги до минулого рідного краю, усвідомлення історичної ролі і місії українців серед інших народів України та у світі [194].

Національна самосвідомість у своєму функціональному розумінні виступає могутнім засобом історичного поступу народу, повноцінного функціонування у світовій спільноті, спонукає колективну людську волю до активної життєвої позиції, мобілізації всіх наявних і прихованих вітальних та онтологічних ресурсів народу. Національна самосвідомість – це цілісна саморефлексія нації, всебічне розуміння нацією своєї суспільної суті та історичного покликання.

Таким чином, узагальнення наукових праць щодо проблеми національної самосвідомості дає змогу сформулювати висновок: національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю себе як представника своєї нації, що виражається в здатності виділяти себе з-поміж інших національних спільнот. Національна самосвідомість визначається як одна з форм суспільної свідомості, що виникає в процесі суспільного буття та життєдіяльності нації. Національна самосвідомість розуміється як саморефлексивний рівень національної свідомості. Найбільш ґрунтовною в сучасній психології є трикомпонентна структура національної самосвідомості, що представлена когнітивним, емоційно-ціннісним та регулятивним компонентами.

1.2 Етнічне та національне у самосвідомості особистості

В нашому дослідженні національна самосвідомість вивчається з опорою на соціально-культурну зумовленість буття людини. Індивід усвідомлює себе як особистість, але завжди певним чином пов'язаний з іншими індивідами в групові, класові, етнічні, національні, державні об'єднання, регіональні культурні спільноти, в яких відбувається його становлення та розвиток, починаючи з періоду ранньої соціалізації в певному культурному середовищі і закінчуючи процесом актуалізованої діяльності теперішнього часу, вплетеної в колективну цілісну діяльність певного таксономічного рівня – групи, колективу, класу, етносу, нації, держави, людства в цілому [172, с.18-19].

Національна самосвідомість пов'язана зі способом, у який індивіди або групи виокремлюють та визначають себе через свою подібність або свою відмінність від інших. Саме через це її дуже важливо розглядати з плюралістичних та динамічних позицій. Сьогодні кожен перебуває на перехресті численних мереж взаємозв'язків та впливів, що пов'язані з професійним життям, дозвіллям, користуванням культурними надбаннями, місцем проживання тощо» [26, с.333].

В нашому дослідженні вивчається національна самосвідомість з урахуванням можливого впливу інших форм суспільної свідомості за критерієм територіально-історичного розподілу, якими є етнічна свідомість та регіональна ментальність.

Багато сучасних досліджень присвячено особистості як суб'єкту певної спільноти, однак співвідношення між різними соціальними ідентичностями, різними видами самосвідомості залишається поза увагою науковців. Вирішення цього аспекту проблеми може відкрити нове розуміння щодо формування національної самосвідомості з урахуванням інших форм самосвідомості (можливість взаємовпливу та взаємообумовленості).

Досліджуючи феномен національної самосвідомості, ми неодноразово стикалися з проблемою «термінологічного хаосу», який виникає через існування різноманітних підходів до вивчення явищ і процесів суспільної свідомості. Так, вивчаючи феномен національної самосвідомості, неможливо не звернути увагу на використання в науковій літературі таких понять як етнічна свідомість, ментальність, етнонаціональна свідомість, національний характер, національна ідентичність.

Проблема співвідношення національної та етнічної самосвідомості тривалий час посідає одне з центральних місць у проблематиці суспільних наук. Сьогодні багато науковців не розмежовують поняття національної свідомості (самосвідомості) та етнічної свідомості (самосвідомості) [29; 33; 174], хоча спроби розмежувати «національне» та «етнічне» все частіше стали зустрічатись в сучасних дослідженнях [24; 96; 151; 172] .

На думку М.В. Фурси, увага до проблеми співвідношення національного та етнічного, неоднорідність трактувань є наслідком феноменальної віртуальності національного. Термінологічний «хаос» у визначенні феноменів етнічного і національного призводить до їх ототожнення і як наслідок цього, відбувається абсолютизація одного з них, яка трансформується у сферу практичної проблематики і реальної життєдіяльності етносів, народів і націй, породжуючи волюнтаристські та вульгаризовані процеси націофікації, «інтернаціоналізації», нацизму і т.п. [172].

Теоретичний аналіз концепцій вітчизняних та зарубіжних науковців щодо проблематики співвідношення національного та етнічного дав нам змогу виділити 3 основних підходи щодо вирішення означеної проблеми. Кожен підхід має свої аргументи з приводу того, як саме співвідносяться поняття «національне» та «етнічне».

Згідно з *першим* підходом, «етнічне» та «національне» є поняттями-синонімами. Представники даного підходу не розмежовують ці терміни

або ж не приділяють уваги проблемі їх диференціації. Такий підхід на сьогодні вважається не актуальним: ідеї даного підходу домінували наприкінці ХХ століття і слугували поштовхом до більш глибокого розуміння сутності основних концептів етнічної та національної психології. Представники підходу: М.Й. Боришевський [29], Ю.В. Бромлей [34], В. Ю. Хотинець [175].

Згідно з *другим підходом*, «національне» та «етнічне» є близькими за значенням поняттями, саме тому вони можуть бути об'єднані в один узагальнювальний термін – «етнонаціональне». Дослідники, які працюють в межах даного підходу, використовують цей термін для демонстрації органічного поєднання феноменів «етнічного» та «національного», адже вони доволі часто взаємодоповнюють одне одного, позначають процеси, що базуються на однаковому наборі ознак. Представники напрямку: А. М. Березін [18], Т. І. Бойко [25], В. П. Колісник [75], О. Нельга [117]. Розмірковуючи над доцільністю позначення певних явищ та процесів як «етнонаціональне», В. Колісник [75] і О. Нельга [117] наголошують, що, з одного боку, узагальнювальна якість терміну дозволяє включити в аналіз специфіку не лише націй, національних меншин, але й спільнот, які формально не охоплені цими поняттями (корінні народи та інші). З іншого боку, доволі цінним є акцент на відмежування даного феномену від виключно державницького розуміння національного.

Представник даного підходу А.М. Березін зазначає, що з огляду на складність поняття «нація», у контексті розуміння її як джерела і психологічного підґрунтя самосвідомості можливим є використання поняття «етнос», а також синтезоване поняття «етнонаціональної самосвідомості» [18]. Вчений хоча і зробив вагомий внесок у дослідження національної самосвідомості, актуалізуючи багато суттєвих питань, разом з тим не вирішив завдання впорядкування термінологічного безладу, на який звернув увагу в свій час М. Фурса [172]. Більш того, автор ускладнив

вирішення методологічного питання в означеній сфері, оскільки постійне змішування понять «національного» та «етнічного» не дає змогу чітко окреслити коло досліджуваної проблеми.

Згідно з третім підходом, аналізовані терміни «національне» та «етнічне» – змістовно різні поняття. Представники цього підходу: В.Г. Бабаков [11], А.С. Баронін [15], С.М. Бойко [24], Ю.М. Бородай [31], Ф.М. Кирилюк [127], О.М. Лозова [97], Е. Смітт [213], Л.М. Співак [150], Г.А. Ставицький [156], О.М. Татарко [164], М.В. Фурса [172]. Ми також дотримуємося зазначеного підходу, згідно з яким «національне» та «етнічне» – концептуально відмінні одне від одного поняття. Для детальнішого з'ясування окресленої проблеми звернімося до визначення базових понять, якими в даному випадку є «нація» та «етнос».

Російські дослідники В.Г. Бабаков та В.М. Семенов, розводячи поняття «етнос» і «нація», стверджують, що етнос включає в себе територіально-мовні та культурно-психологічні компоненти, в той час як в понятті «нація» крім етнічного компонента наявні соціальні процеси, які відіграють провідну роль в життєдіяльності такого колективу. Нація постає вищим рівнем соціально-етнічного роду. Відповідно, в розумінні нації виявляється два взаємозумовлених компоненти:

- 1) етнічний, а саме: мова, форми матеріальної культури, народне мистецтво, фольклор, традиції, обрядовість, особливості психічного складу людей, як найбільш стійкі та консервативні елементи в національному;
- 2) соціальний, який включає в себе соціально-класову структуру, систему соціальних відносин, політичні інститути та ін. [11].

Схожої позиції дотримується В.П. Торукало, який вважає, що кожний історичний тип етносу (плем'я, народність) являє собою єдність біологічного та соціального, причому останнє все більш домінує в процесі історичного розвитку, зменшуючи свої природно-біологічні передумови.

Нація, в першу чергу, зумовлена соціально-економічними факторами, головним з яких є держава [166].

На думку С.М. Бойко, етнос і нація – це не тільки цілком відмінні форми організації людських спільнот, а й відмінні типи самоусвідомлення. Дослідниця вказує на аспект свідомого/несвідомого в тлумаченні даних понять. Відносна єдність і однорідність етносу переважно забезпечується на несвідомому рівні, тоді як для нації однією з провідних умов існування є особистісне самоусвідомлення її членів, яке має ціннісний характер. Якщо для представників етносу достатньо неусвідомленої самоідентифікації, то для членів нації обов'язковим є свідоме самовизначення [24].

Ми погоджуємося з дослідницею в тому, що до етносу члени спільноти (етнофори) належать природним чином. Звичайно, що цю природність не можна зводити до суто антропологічних та біологічних якостей, необхідно зрозуміти її як природність родового життя: традицій, звичаїв, культури. Стосовно ж нації етнофори ставляться суб'єктно, тобто ідентифікуються стосовно національної належності за допомогою власноручно здійснюваного життєвого вибору. Етнічну належність дає людині доля, тоді як свою національну визначеність кожен обирає сам. На відміну від етнічної самосвідомості, яка базується на самоусвідомленні суб'єкта в межах біо-гео-психо-соціокультурних координат з основним ідентифікуючим принципом «ми-вони», національна самосвідомість має інші якісні відмінності: вищий рівень суб'єктності та рефлексивності, а також нові ідентифікаційні засади – національно-державні, громадянсько-політичні, духовно-світоглядні, ціннісно-сміслові [24, с.42].

Ю.І. Семенов також відносить явища етносу і нації до різних соціальних сфер. Сутність етнічної спільноти найбільш яскраво виявляється в етнічних процесах: етнічній асиміляції, етнічному злитті, етнічному включенні, етнічному розщепленні. Незважаючи на те, що нація

– це вища форма етносу, повного ототожнення між ними не виникає навіть при найбільш тісному зближенні. Складність розмежування нації та етносу, на думку Ю.І. Семенова, полягає в тому, що вони не є первинними суб'єктами історичного процесу, а є соціально-історичними організмами [145].

Найбільш поширеним критерієм розмежування понять «нація» та «етнос» є так званий критерій «біологічності-соціальності». Біологічний аспект притаманний етносу, а соціальний, відповідно, нації – такий підхід базується на положеннях теорії Л.М. Гумільова. Вчений вважає етнос явищем несоціальним. Етнос виступає, перш за все, в якості біологічної одиниці (популяції); етнос – це феномен біосфери, або системна цілісність дискретного типу, що діє на гео-біо-хімічній енергії живої речовини згідно принципу другого закону термодинаміки. Неможливо не погодитись з визначенням Л.М. Гумільова, що етноси – це явище, яке перебуває не межі біосфери і соціосфери. Причиною виникнення етносів Л.М. Гумільов вважає пасіонарність – вроджену здатність організму абсорбувати енергію зовнішнього середовища і видавати її у вигляді роботи. Пасіонарність має енергетичну природу, а психіка особистості лише трансформує на своєму рівні імпульси, що стимулюють підвищену активність носіїв пасіонарності, що створює і руйнує ландшафти, народи і культури [54]. Попри те, що теорія Л.М. Гумільова піддається постійній критиці в сучасному науковому середовищі, на нашу думку, вона відіграла значну роль в окресленні проблематики етносу як біо-гео-соціокультурного організму, що дозволяє відмежувати його від явища нації.

У рамках вищезначеного підходу М.В. Фурса зазначає, що розрізнення етнічного і національного може ґрунтуватись на характері впливу на життєдіяльність індивіда чи спільноти. Етнічне є тим шаром буттєвості, який сприймається суб'єктом як даність, який «вростає» в

індивіда, коли «предметний світ конкретної культури «захоплює» індивіда». А національне є тією реальністю, яку індивід освоює, в яку він «вростає», яку він творить. А тому етнічна належність становить і «споконвічну» сутність, яка нібито існує в природі поза часом як одна з «аксіом» людської екзистенції. В той же час етнічність має і ситуаційний характер, а саме – «належність до етнічної групи – це справа ставлення, сприйняття і почувань, які завжди нетривкі і мінливі, бо змінюються залежно від ситуації, в якій опиняється суб'єкт. Науковець вказує на те, що саме етнічне не змінює своєї сутності в історичному часі, хоча набуває різного змісту і форм. І в цьому відношенні можна говорити про історично первісну форму етнічності і про етнічний компонент сучасної буттєвості національного [172, с.22].

Російський вчений О.М. Татарко вказує на те, що крім біологічного та соціального аспектів дослідження нації та етносу можна виділити ще один – системно-функціональний аспект [164]. У межах цього підходу розрізняють синхронію та діахронію етносу. В рамках синхронії етнос має біолого-генетичний характер, а в рамках діахронії – культурно-історичний, оскільки основною ознакою виступає характер культурних стереотипів. Етнічна спільнота усвідомлює себе не стільки за ознаками «крові», скільки за характером культурних стереотипів. Для нації на перший план висуваються ознаки території, тобто геополітичні [94].

Національне забезпечує збереження унікальності, специфічності, самоцінності традиційних етнічних культур, «адаптуючи» їх виводить у простір загального культурного і історичного розвитку людства. Національна культура формується не тільки певним рівнем матеріального і духовного виробництва, конкретними природно-географічними умовами, історичною практикою і досвідом, етнічними особливостями суб'єктів діяльності, певним рівнем розвитку соціальності, але й характером

міжнаціонального спілкування (матеріального та духовного), взаємозапозичення, взаємозбагачення [172, с.43].

Над цією проблемою розмірковує Ю.М. Бородай, наголошуючи на тому, що нація – це поліетнічна та надетнічна єдність. Нація не може існувати без елементів раціонального державно-правового регулювання. Автор слушно зауважує, що нація – це синтез двох різних джерел: етнічних спільнот, які стихійно з'являються, та примусової державно-правової впорядкованості. Науковець у своїх працях намагається відповісти на питання: «Яким способом вибудувати націю?». На думку Ю.М. Бородая, є два шляхи: перший – на території поліетнічного контакту «переможець» починає будувати свою моноетнічну державність; другий – це вихідна установка побудувати надетнічну державність. Перший шлях є «програшним», тому що соборність не може вирости із насильства та ненависті. Другий шлях – успішний, однак в цьому випадку етносу, який «збирається стати нацією» загрожує загибель. Автор робить висновок: для того, щоб стати надетнічним центром, сам етнос – будівник нації, неминуче повинен відмовитись від своєї вузької етнічної своєрідності. Питання до кожної культурно-історичної спільноти стає актуальним у певний період часу – залишитись етносом чи перетворитись у націю? На думку філософа, третього не дано [31].

Досить переконливою видається думка українського філософа М.В. Фурси. За переконанням автора, національна культура є надетносним, але не безетнічним чи позаетнічним виразом загальнолюдського і формується не етносом чи етносами, але в етносах чи в етносі освіченими колами моно- чи поліетнічного суспільства, які піднімаються над етнічною обмеженістю і у своїй духовно-практичній діяльності засвоюють загальнолюдські цінності і адаптують їх до наявного культурного середовища, а також продукують індивідуально-авторські нові цінності, універсальні за змістом, але національно специфічні [172].

Як видно із вищезазначених тлумачень проблематики національного та етнічного, не можливо повністю розмежувати «етнічне» від «національного». Взаємозв'язок етнічних та національних компонентів свідомості (самосвідомості) є взаємоперехресним, динамічним і нероздільним.

Щодо зовнішнього прояву взаємозв'язку національного та етнічного, то в цьому контексті необхідним вбачається звернутись до теорії соціальної ідентичності, яка стверджує, що домінуюча ідентичність може пригнічувати інші види ідентичності. Дослідження вказують на те, що сильна етнічна та регіональна ідентичності можуть знизити почуття національної єдності та призвести до підвищення міжгрупової антипатії, зниженню толерантності та патріотизму. З огляду на це, ми вважаємо, що основним напрямком формування особистості українця є розвиток національної самосвідомості, функцією якої є об'єднання представників різних етнічних та соціальних груп [210].

Важливо наголосити, що нами не розглядається взаємозв'язок національної самосвідомості з формами суспільної свідомості за критерієм форм діяльності (політична, громадянська, правова та інші). Однак, ми припускаємо наявність таких зв'язків; означене дослідницьке поле може стати предметом подальших наукових досліджень.

1.3. Феномен регіональної ментальності та його вплив на формування національної самосвідомості

Необхідність дослідження національної самосвідомості з урахуванням психологічних особливостей представників різних регіонів України поставила перед нами задачу знаходження відповідного поняття в науковій літературі. Нами констатовано, що поряд з існуванням понять «етнічна самосвідомість» та «національна самосвідомість», термінів

«регіональна свідомість», «регіональна самосвідомість» наразі не введені в загальний науковий обіг.

На даний момент систему свідомих і несвідомих уявлень, образів, значень і смислів, притаманних певному регіону, прийнято означати як «регіональна ментальність». Регіональна ментальність є ментальним утворенням, що характеризує населення певного територіального регіону та наповнюють його модальні риси, уявлення, цінності.

Зміст і статус явища регіональної ментальності в сучасній науці ще не настільки визначені, щоб забезпечити цьому поняттю належну операціональність. Складність полягає в термінологічному означенні не тільки поняття «регіональна ментальність», а також базового поняття «ментальність». Однією з проблем, перед якою постає дослідник ментальності, є відсутність, навіть серед філософів, єдності у поглядах щодо змісту даного поняття, його меж і співвідношення із рівнями буття. Іншою проблемою є розрізнення синонімічних понять «менталітет» і «ментальність». Ще одним, не менш важливим питанням окресленої проблематики, є вироблення одностайної думки у виділенні форм чи рівнів менталітету (особистісний, національний, транснаціональний, менталітет певної історичної доби).

Розгляд поняття ментальність нас цікавить як у контексті вивчення регіональної форми свідомості, так і у контексті співвідношення із поняттям національної самосвідомості. Ментальність у різних контекстах інтерпретується і як національний характер, психічний склад чи психологічний тип спільноти, національна психоструктура, вихідна матриця світорозуміння і світовідношення народу й у цьому сенсі його дух чи душа; і як психоповедінкові архетипи спільноти, стереотипи його духовної діяльності; і як константа групового світобачення та світореагування, інваріанти світосприйняття і світопрерживання; і навіть як родовий інтерес спільноти в ролі його визначального ціннісно-

сміслового центру [45]. І в цьому аспекті проблеми важливим також видається відокремлення поняття національної свідомості від поняття ментальності. В попередньому підрозділі нами було розглянуто співвідношення понять національної самосвідомості та етнічної самосвідомості. Не менш важливим є співвідношення понять національної свідомості та ментальності.

Термін «ментальність» порівняно молодий, хоча походження його дуже давнє. В латинській мові *mens, mentis* означає будь-яке духовне явище чи діяльність: розум, мислення, обдумування, думка, образ мислення, душевний склад, характер, схильності, а також бадьорість, мужність, відвагу, бажання, намір, план. Французькою і англійською *mental* означає те, що діється винятково в розумі, не знаходячи зовнішнього вияву, а також все, що належить до інтелектуальних здібностей, а зрештою, також до моральності і волі [128].

Термін «ментальність», введений у науковий обіг на початку 20 ст. Л. Леві-Брюлем [87], набув свого активного застосування в різних науках, що спричинило розмаїття його тлумачень. Тому «ментальність» постає терміном занадто широким і розпливчастим за змістом. В загальному трактуванні ментальність характеризується як рівень індивідуальної та суспільної свідомості, що втілює константи життєвих настанов і моделей поведінки, емоцій, налаштувань та культурних традицій певних соціумів [127].

Видатний психолог Д.О. Леонтьєв тлумачить означений термін з огляду на критерій носія (група-індивід). Під колективною ментальністю він розуміє психологічні структури, процеси і форми активності, носієм і суб'єктом яких виступає не індивід, а група, яка уподібнюється єдиному організму і така, що розглядається – метафорично або ні – як єдиний суб'єкт [93]. В цьому контексті, ментальність відрізняється від національної свідомості тим, що не має індивідуального прояву.

У найзагальнішому вигляді ментальність можна представити як певну характерну для конкретної культури (субкультури) специфіку психічного життя, що представляє дану культуру, (субкультуру) людей, детерміновану економічними і політичними умовами життя в історичному аспекті [63] .

Г.Д. Гачев у своїй роботі «Ментальности народов мира» правомірно зазначає, що індивідуум, який виріс в атмосфері певної культури, наділений нею особливими талантом бачення явищ буття – навіть у фізиці, не кажучи вже про мистецтво та поезію. Етнічна природа і дух живлять інтелект і уяву своїх дітей, забезпечують особливими архетипами, оригінальною інтуїцією, неповторними образами, дивними асоціаціями. Автор зазначає, що найцінніше для нього як для дослідника є евристична сила національної (етнічної) ментальності, тобто дар відкривати та винаходити певним особливим шляхом. На нашу думку, автор вказує саме на одну з функцій ментальності: сприймати та перетворювати світ особливим шляхом, який притаманний тільки певній групі людей [45].

В цілому менталітет (ментальність) зумовлений історичними, соціально-економічними, політичними та іншими умовами життя. Він об'єднує такі явища як світосприйняття, установки, колективну свідомість, зміст думок і почуттів та інш.. Ментальність – це сукупність когнітивних навичок та умонастроїв, за допомогою яких людина практикує соціальне життя, це «розумовий зліпок» з нашої соціальної культури, «звички свідомості». Ментальність, з одного боку, полягає у взаємодії з культурою (традиції, звичаї, звичаї, інститути, закони), а з іншої – сама формує культуру, репрезентуючись в існуючих типах орієнтацій свідомості людей (універсальному, природному, культурному, раціональному, емоційному) [45; 63; 64; 128].

Ментальність – це певна система соціально-психічних феноменів, що виявляється у свідомих та напівсвідомих ціннісних перевагах, модусі

світосприйняття та виборі форми суспільної поведінки. Ця система має досить сталий характер, але зазнає певних трансформацій у процесі культурно-історичного розвитку. З одного боку, ментальність – це напівусвідомлювані форми світосприйняття («картина світу» в більшості на рівні емоцій), з другого – такі ж за рівнем рефлексії мотиваційні регулятори суспільної поведінки. На підставі цієї двозначності деякі дослідники розмежовують поняття «ментальність» і «менталітет», визначаючи перше як певну сукупність сталих неусвідомлених форм світосприйняття, а друге як систему неусвідомлюваних регулятивів життя і поведінки [73]. Однак більшість вчених розглядають поняття як тотожні.

Вітчизняний підхід до розуміння ментальності розглядає розвиток ментальності з двох аспектів: філогенезу та онтогенезу. Внутрішні фактори зумовлюються філогенетичним спадком, які проявляються у формі вродженої інтроверсії вищих психічних функцій у сприйнятті оточуючої дійсності, в тенденції домінування емоцій і почуттів над волею та інтелектом. До числа зовнішніх факторів належать сімейні традиції; зміст і форми взаємодії індивіда з оточуючим середовищем [45; 128].

Розкриваючи зміст поняття ментальності, ще раз зазначимо, що ментальність як така є дуже складним і неоднозначно протрактовуваним явищем. Вона складається зі своєрідних світоглядних, моральних, психічних, чуттєвих та інтелектуальних фрагментів, котрі підкреслюють історичну індивідуальність народу, етносу чи нації. В історичному контексті ментальність виступає неповторним соціокультурним феноменом, який проявляє себе через систему духовних цінностей та зміст духовного життя народу, в індивідуальній і колективній поведінці людей, побуті та способі життя, в звичаях смаках, соціальних і культурних традиціях, віруваннях та міфах, народних і професійних мистецтвах, різноманітних уподобаннях і прагненнях. Ментальність народу накладає відчутний відбиток навіть на такі, здавалось би, цілком інтерсуб'єктні,

малочутливі до етнічних та національних особливостей загальнолюдські сфери діяльності, як філософія та наука. Ментальність як особлива характеристика особи і соціуму виявляється в актах свідомого, соціально-психологічній, звичаєвій та культурних сферах, які доступні безпосередній артикуляції і концептуалізації [196].

Щодо структурної будови ментальності, необхідно зауважити, що вона є багатоаспектною, багаторівневою системою. Компоненти її – ментальні символи та стереотипи – на різних рівнях рефлексії являють собою засоби створення певних смислових, пізнавальних і поведінкових настанов щодо суспільних груп різного порядку. Загалом виділяють 3 структурних компоненти «ментальності»: емоційний (емотивний) – переживання та емоційні стани, які виступають імпульсом до систематизації знань, а також до певної поведінки; когнітивний (вербальний) – знання про об'єкти та ситуації життєдіяльності, які є результатом набутого індивідуального досвіду, тобто шляхом научіння; поведінковий (конативний) – імпульс актуалізації елементарних фіксованих установок, ціннісних орієнтацій, етнічних цінностей [69].

Необхідно відзначити, що в цьому контексті структура національної самосвідомості та ментальності дещо схожі, однак на нашу думку, національна самосвідомість має більший «ваговий коефіцієнт» свідомого у порівнянні з ментальністю. Так, наприклад, в структурі національної самосвідомості логічнішим видається вивчення образу Я-національного, ніж в структурі ментальності.

Розробляючи концепт ментальності, дослідники намагаються визначитись з видами феномена, який вивчають. За соціально груповим критерієм розрізняють: національний менталітет (грузинський, російський, український, німецький тощо), регіональний менталітет (скандинавський, латиноамериканський, словянський тощо), менталітет соціальної групи, страти, класу (дрібнобуржуазний, інтелігентський, маргінальний тощо),

менталітет політико-ідеологічного характеру (ліберальний, тоталітарний, демократичний, пролетарський, революційний, консервативний, реакційний тощо) [127].

Таким чином, проаналізувавши різні погляди на феномен ментальності як явища в науці, ми з впевненістю можемо стверджувати, що на даний момент одна з фундаментальних категорій культурології, соціології, психології та соціальної філософії – ментальність – все ще не знайшла загальноприйнятого і точного визначення, її дефініції поки носять дескриптивний характер.

Порівнюючи поняття ментальності та національної самосвідомості ми прийшли до логічного висновку, що ментальність є більш ширшою категорією ніж національна самосвідомість. Ментальність, на наш погляд, відрізняє менша доля психічного, що усвідомлюється, а також більший прояв зовнішнього (побут, звички, спосіб життя), що виявляється в життєдіяльності певної соціальної групи.

Далі нами буде розглянуто поняття *регіональної ментальності*, яке є одним з видів ментальності. Слід визнати, що феномен регіональної ментальності не досліджується на теренах вітчизняної науки, однак проблеми, пов'язані з цим явищем, існують не один рік в суспільному житті. В цьому аспекті йдеться про врахування геопсихологічної своєрідності регіонів України.

Найбільш розробленою теоретико-методологічною базою, яка забезпечує розвиток концепту «регіональна ментальність», є роботи російських вчених. Цією проблемою інтенсивно займаються такі психологи і соціологи як Г.В. Акопов [4], О.В. Бороноев [32], Г.М. Казакова [72], Р.Х. Симонян [143], В.Є. Семенов [145] та інші.

У сучасному суспільстві, в якому активно розмиваються економічні, державні, культурні кордони, в умовах глобалізації особливого значення набувають аспекти соціокультурної пам'яті, ідентичності, тобто все те, що

пов'язано зі структурою ментальності, як системи образів, уявлень, установок, традицій.

Серед видів ментальних утворень особливе місце посідають територіально-регіональні форми, які характеризують населення певних територіальних регіонів та наповнюють його модальні риси, уявлення, цінності. Відомо, що кожна географіко-соціальна територія – регіон – має свої особливості: специфіка природничих умов, структура культурної взаємодії, простір, відносини з центром (метрополією). Все це впливає на формування своєрідного «типу» населення з його психологічними та моральними характеристиками, соціальним характером певної спільноти і особистості.

Регіон – це матеріальний субстрат існування регіональної ментальності. Російська дослідниця Г.М. Казакова основними типологізуючими критеріями регіону вважає його специфіку як «ландшафтного тіла» та «олюдненого простору», в силу чого регіону наявний дуалізм природного і культурного. Проте регіон претендує на певну зверхфункціональну єдність, яка є поліморфною та багатообразною. Структура регіону накладається на структуру простору: просторові шари, в межах яких актуалізується регіон, різномасштабні (історико-культурний, соціальний, етнічний, політичний, семантичний, ментальний) [72].

Регіон, на думку дослідниці, має такі специфічні ознаки: об'єктивність (це завжди частина реальності, а не мисленнева конструкція); високий ступінь стійкості та стабільності (хоча зовнішні форми засвоєння його території можуть бути різноманітними); має свою конфігурацію і якість в рамках соціокультурного простору; культурогенез кожного регіону здійснюється в контексті еволюції всього соціокультурного простору і, як правило, відповідає поточним особливостям данної соціально-культурної системи [72].

Г.М. Казакова вважає, що регіональна самосвідомість та регіональна культура є основними ідентифікаційними ознаками регіону. В цьому контексті слід відзначити, що дослідниця вживає поняття регіональної самосвідомості, що є незвичним для наукового вжитку в українській науці.

У контексті вивчення регіональної ментальності варто згадати розробки українського вченого С. Римаренка, який вводить поняття етнорегіону. Автор розглядає етнорегіон як сукупність взаємопов'язаних етнічних елементів, що за характером етнічних процесів відрізняється від інших територій та може виступати окремим об'єктом державної етнонаціональної політики. Окрім цього, автор стверджує, що межі етнорегіону можуть збігатися, а можуть і не збігатися з межами етнографічного та економічного регіонів. Цілком справедливою є думка С. Римаренка про те, що на сьогоднішній день науково обґрунтованих, виважених підходів до створення цілісної концепції регіонального поділу України, поки не існує [134-135]. Варто підкреслити, що поняття етнорегіону хоча і є близьким до поняття регіональної ментальності, однак поняття не є тотожними.

На зв'язок етнічного та регіонального також звертає увагу Я. Дашкевич. На переконання автора, форми свідомості минулого можуть трансформуватись в більш модерні форми. Наприклад, древлянська чи полянська в минулому, а в сучасності її релікти, на зразок гуцульської або лемківської, чи модерно трансформованої субетнічної (на регіональному ґрунті) галицької, закарпатської і т.п. свідомості. На підставі цього Я.Дашкевич припускає, що існує процес трансформування «племінного етнічного» в «регіональне». Втрачаючи форму кровно-родинних відносин, воно функціонує як залежне від географічного фактору спільності регіональних інтересів, пов'язаних з конкретними біо-геокліматичними, економічними, політико-правовими умовами та інтересами населення

певного регіону. Автор вказує на перехідний етап в суспільній свідомості – «від етнічного до регіонального» [58].

Сучасний дослідник регіональної ментальності Р.Х. Симонян пише, що населення регіону складає певну цілісність, яка характеризується особливими формами симбіозу з природою, специфічними видами самозабезпечення, спільністю поведінкових рис, які склалися в процесі адаптації людей в природному та соціокультурному середовищі [143]. У регіональній ментальності проявляється особливості населення регіону, його «закодований» досвід життя (екологія та господарська діяльність), особливості відчувати і мислити, тобто своєрідна картина світу і логіка повсякденного життя.

Вагомий внесок у розуміння поняття регіональної ментальності зробив В.Є. Семенов, на думку якого, у того чи іншого народу є більш ніж один менталітет. Автор обґрунтовує необхідність говорити про різні менталітети, в тому числі і регіональні, як в глобальному сенсі (західний, східний і т.д.), так і в більш вузькому регіональному аспекті (наприклад, традиційно описується специфіка московського та петербурзького складу характеру, традицій, стилю). Тому дослідник і вважає за необхідне ввести поняття поліментальності – множинності менталітетів в соціумі [145].

Виходячи з положення про поліментальність, нами висувається припущення про те, що національна свідомість і є тим об'єднуючим елементом, функцією якого є утримання ідентичності великих та малих соціальних груп, що входять до складу нації. Утримання цілісності нації та забезпечення її еволюційного розвитку здійснюється за рахунок оптимального співіснування різних видів ментальності. Поліментальність не має модальності, однак, як динамічне явище може набувати ознаки як позитивного характеру, так і негативного. Так, наприклад, в сучасній Україні під впливом політичних маніпуляцій ми можемо спостерігати поліментальність у її негативно-афективній формі. Прикладом є зіткнення

двох видів історичної ментальності: радянської та європейської. На нашу думку, однією з психологічних засад формування національної самосвідомості українця є «спокійна» форма перебігу процесів поліментальності.

Вивчення явища регіональної ментальності є вкрай актуальним. Проблема регіональних відмінностей ментальності в країні, поступових змін в її структурі має безпосереднє відношення до всіх сфер людського буття: економічного, політичного, культурного, духовного і т.д.

Проблема територіально-регіональної ментальності зростає у зв'язку з глобалізацією, коли регіоналізація стає однією з тенденцій сучасного розвитку. В цьому контексті варто згадати твердження Г.У. Солдатової щодо кризи пострадянського суспільства, яка підтвердила, що відносини між різними етнічними групами – одна з найбільш уразливих сфер людських відносин. У цю площину проектується економічні, соціальні та політичні проблеми, нерідко обертаючись етнофобіями, міжетнічними конфронтаціями і політичним протистоянням [148].

Звідси слідує, що вивчення регіональних ментальностей є вкрай необхідним не тільки для науки як такої, але і для держави і суспільства в цілому. Це важливо для виявлення готовності населення до адаптації до нових форм соціальних відносин і нових практик сучасного суспільства. Проте в сучасній психологічній науці регіональна ментальність як феномен є не вивченим і далеким від інтеграції дослідницьким полем. У першу чергу мова йде про психологічні аспекти, інтерес до вивчення яких істотно зростає з огляду на пошук оптимальних способів формування національної самосвідомості.

Теоретичний аналіз явища регіональної ментальності дав нам змогу узагальнити знання та уявлення щодо цього концепту і надати йому такого визначення: регіональна ментальність – це система уявлень, образів, значень і смислів, яка забезпечує своєрідність сприйняття і відображення

оточуючої дійсності, що закарбовується у емоційних, когнітивних і поведінкових компонентах, притаманних певній територіально-регіональній спільноті. Регіональна ментальність реалізується у відносинах групи людей як соціальних суб'єктів до самих себе, один до одного і до навколишньої дійсності.

Особливо суттєвим в нашому дослідженні є вивчення взаємозв'язку національної самосвідомості та регіональної ментальності. Отже, нашим припущенням є те, що регіональна ментальність має певний вплив на розвиток національної самосвідомості. Безсумнівно, кожний регіон України є специфічним, і ця специфіка виражається у багатьох сферах життя, зокрема, і у сфері «національного». В дослідженнях Mummendey and Wenzel [210] було встановлено, що рівень регіонального впливає на рівень національного в самосвідомості людини. Було встановлено таку закономірність: чим більше виражена регіональна ідентичність, тим нижча національна ідентичність. Також автори вказують на те, що етнічне, на відміну від регіонального, не впливає на розвиток національної самосвідомості.

На теренах української науки аналогічних досліджень здійснено не було. На нашу думку, ґрунтовне дослідження психологічних особливостей регіональних ментальностей та їх впливу на розвиток національної самосвідомості є вкрай актуальним в сучасних умовах розвитку українського суспільства. Поодинокі дослідження вказують на зародження відповідного напрямку в етнічній та національній психології. Підтвердженням інтересу до психологічного аспекту регіональних особливостей українців є захищені дисертації: «Етнокультурні особливості образу світу українців» (Л. К. Спиридонова, 2009 р.) [155], «Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України» (О.В. Бичко, 2004 р.) [21], «Теоретико-

методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді» (В.В. Борисов, 2006 р.) [26].

В дослідженні Спиридонової Л.К. були визначені кроскультурні відмінності в образі світу українців. Авторкою були досліджені особливості світосприйняття представників трьох регіонів України, які обумовлені унікальністю історичного розвитку кожного регіону. Виявлено значущу відмінність вибірки Західної України від вибірок Півдня і Центру. Образу світу представників даного регіону в більшій мірі притаманні негативні уявлення про людську природу, соціальні і владні інститути; вірування в те, що все зумовлено долею, таланом; вірування в існування надприродних сил і необхідність релігії і в те, що власні зусилля можуть привести до успіху. Жителям Західного регіону менш, ніж мешканцям Центрального та Південного властива здатність адаптуватися до змінних умов дійсності. Представники Центрального регіону, на відміну від респондентів Півдня і Заходу України, менше вірять в існування надприродних сил і необхідність релігії. Вони також менш впевнені, що успіх дійсно приходить до тих, хто докладає достатньо знань та зусиль [155].

Борисовим В.В. було проведено дослідження національної самосвідомості студентів-українців, які мешкають в різних регіонах України. Суть дослідження полягала у визначенні форм прояву національної самосвідомості у студентів з різних регіонів України. На основі отриманих результатів емпіричного дослідження, автор робить висновок, що неадекватні форми прояву національної самосвідомості характерні в більшому ступені для українців зі змішаною етнічною структурою: гіперпозитивна національна самоідентифікація домінує в українців, що проживають у західних районах України, які граничать з Польщею, Румунією, негативна форма проявляється в основному у жителів північних, східних областей та Криму. Адекватна форма прояву

національної самосвідомості розподілена майже рівномірно (зустрічається по всіх регіонах). Автор дослідження пояснює такий кількісний та якісний розподіл форм національної самосвідомості через історичні та географічні особливості української нації [26].

Існують різні переконання з приводу етнорегіонального поділу України. Українські дослідники Б.Б. Глотов, П.І. Гнатенко вважають, що існує єдина українська культурно-цивілізаційна ідентичність, яка, на жаль, має амбівалентний характер. Протиставлення західноукраїнської «європейськості» східноукраїнській «російськості», на думку вчених, має підстави лише у контексті ставлення до російського народу, а не в контексті питомої належності Західної України до Європейської цивілізації [48; 50].

Автор монографії «Український національний характер» П.І. Гнатенко зазначає, що історично склалося так, що впродовж багатьох століть Україна була поділена на Східну і Західну. Східна Україна була під владою Росії, тут панувало православ'я, тоді як Західна Україна перебувала під владою католицької Польщі. Це не могло не відбитись на психології, традиціях та звичаях українського народу, його культурі. У межах єдиної української культури сформувалися суттєві відмінності, зумовлені різним історичним буттям одного й того самого народу. Західна Україна через Польщу мала змогу знайомитися з досягненнями західноєвропейської культури.» Трагізм долі українського народу в тому, що з моменту татаро-монгольського нашествия Україна втратила свою державність і знаходилась під владою інших держав. Культура її набула характер провінційної і була частиною то російської, то польської культури. Все це не могло не позначитись на формуванні української свідомості. Спільність історичної долі українського народу полягає в тому, що він був пригнобленим, і національна приналежність гнобителів особливого значення не мала. В усьому іншому були відмінності, які

багато в чому означувались характером як історичного розвитку, так і розвитку тієї країни, під владою якої знаходилась Україна. Таким чином, роздробленість, роз'єднаність українських земель протягом багатьох сторіч закріпилася історично, економічно, духовно. А ці всі фактори в свою чергу призвели до психологічних відмінностей двох частин України – спосіб мислення та сприйняття, емоційні реакції, поведінкові патерни та інш. [50].

Розчленування української території та включення поодиноких її частин у різні держави з окремими культурами, політичними системам мусили привести до психологічного, побутового та політичного відчуження між різними частинами українського народу. Саме таке політичне становище призвело до роз'єднання українських земель, що не могло не зумовити соціально-економічні, політичні та етнопсихологічні відмінності між західними, центральними та південно-східними регіонами України. На можливості впливу цього чинника наголошує, зокрема, Степико у своєму дослідженні життєдіяльності етносу. Вчений вважає, що ці історичні відмінності виявляються в геополітичних, етнокультурних та релігійних орієнтаціях. Так, у західних українців більше розвинута психологія індивідуального господарювання і підприємництва, значно поширені західноєвропейські політичні і культурні орієнтації, що підкріплюються й через сімейно-родинні зв'язки. Фактор тривалої невизначеності щодо державної належності (Австро-Угорщина, Польща, Росія, СРСР) цих земель виробив прагнення етносу до самозбереження, а отже і традиції консолідації на національному ґрунті [160].

На думку Ореста Субтельного є стійка лінія, яка розмежовує Україну на дві частини; в різних частинах країни живуть люди з відмінними світоглядними цінностями, різним історичним досвідом, протилежними геополітичними устремліннями, відмінною культурною та мовною орієнтацією, різним баченням майбутнього, що зумовлено багатовіковими процесами [163].

На даний момент в нашому суспільстві найбільша проблема полягає в тому, що державно-політичній еліті не вистачає інтелектуально-символічних ресурсів для конструювання української національної ідеї як ідеї про ідентичність єдиної України з урахуванням регіональних особливостей. Межове, пограничне культурно-історичне буття українського народу між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями як глибинне порогове явище витворило українця – людину миттєвої зміни настрою з роздвоєністю психологічної вдачі на жіночо-природне й чоловічо-вольове начало, що ідентифікує народ, який звик існувати на розломі цивілізацій [128].

Національної ідеї, яка визначає націю як окрему цілісну спільноту, котра містить у собі ідею єдності та цілісності з урахуванням регіональних відмінностей, немає. Знання особливостей регіональних ментальностей ні в якому разі не повинні застосовуватись з метою сегментації, регіоналізації України, а, навпаки, з метою пошуку індивідуальних способів розвитку загальнонаціонального. Інакше кажучи, індивідуальний підхід до кожної регіональної ментальності може забезпечити розвиток загальнонаціональної єдності й консолідації суспільства.

Загрозою для розвитку і оптимізації національної самосвідомості українського народу є те, що відмінності регіональних ментальностей час від часу стають поширеним аргументом політичної конкуренції і зовнішнього впливу інших держав, а це призводить до ускладненого процесу формування національної самосвідомості.

Проблема відмінностей регіональних ментальностей залишається досить актуальною впродовж останніх 20 років тому і охоплює всі сфери життя українського народу. Результатом політики пасивного споглядання за відмінностями між регіональними ментальностями, зокрема, у їх відношенні до національної свідомості стали непідконтрольні території Донецької та Луганської областей, окупація Криму. Ризик розламу у

культурно-історичному бутті української нації не зник і він зобов'язує політичну і наукову еліту віднайти оптимальний шлях розвитку національної свідомості громадян України.

Щоб подолати можливий розкол, потрібно рішуче відкинути націоналістичні концепції «української України» і «України для українців», які до останнього часу утверджувалися на державному рівні і по суті є спробою формування не національної ідеології, а ідеології «титовської нації», що внесло розкол у багатонаціональне українське суспільство і поставило під загрозу цілісність України.

З огляду на очевидну значущість окресленого феномену, цілком логічним бачиться проведення дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості регіональних ментальностей України з метою застосування отриманих даних при розробці ефективної програми формування національної самосвідомості студентської молоді.

Окрім зазначеного, ми звертаємо увагу на те, що національна самосвідомість взаємопов'язана з іншими формами суспільної свідомості. Саме тому було проголошено необхідність в дослідженні психологічних особливостей національної самосвідомості з урахуванням інших форм суспільної свідомості, зокрема етнічної самосвідомості та регіональної ментальності.

Відповідно до мети та завдань дисертаційного дослідження нами була створена модель національної самосвідомості, в якій національна самосвідомість постає як окрема система зі своєю багатокomпонентною структурою – з одного боку, і як елемент більш ширшої системи – суспільної свідомості – з іншого боку.

Отже, згідно з нижчепредставленою моделлю (див. рис. 1.2), національна самосвідомість – це одна з форм суспільної свідомості – з одного боку, і цілісна система зі своєю структурою та компонентами – з іншого. В моделі національна самосвідомість представлена трьома

компонентами – когнітивним, емоційно-ціннісним та регулятивним, які в свою чергу мають зовнішню та внутрішню репрезентацію.

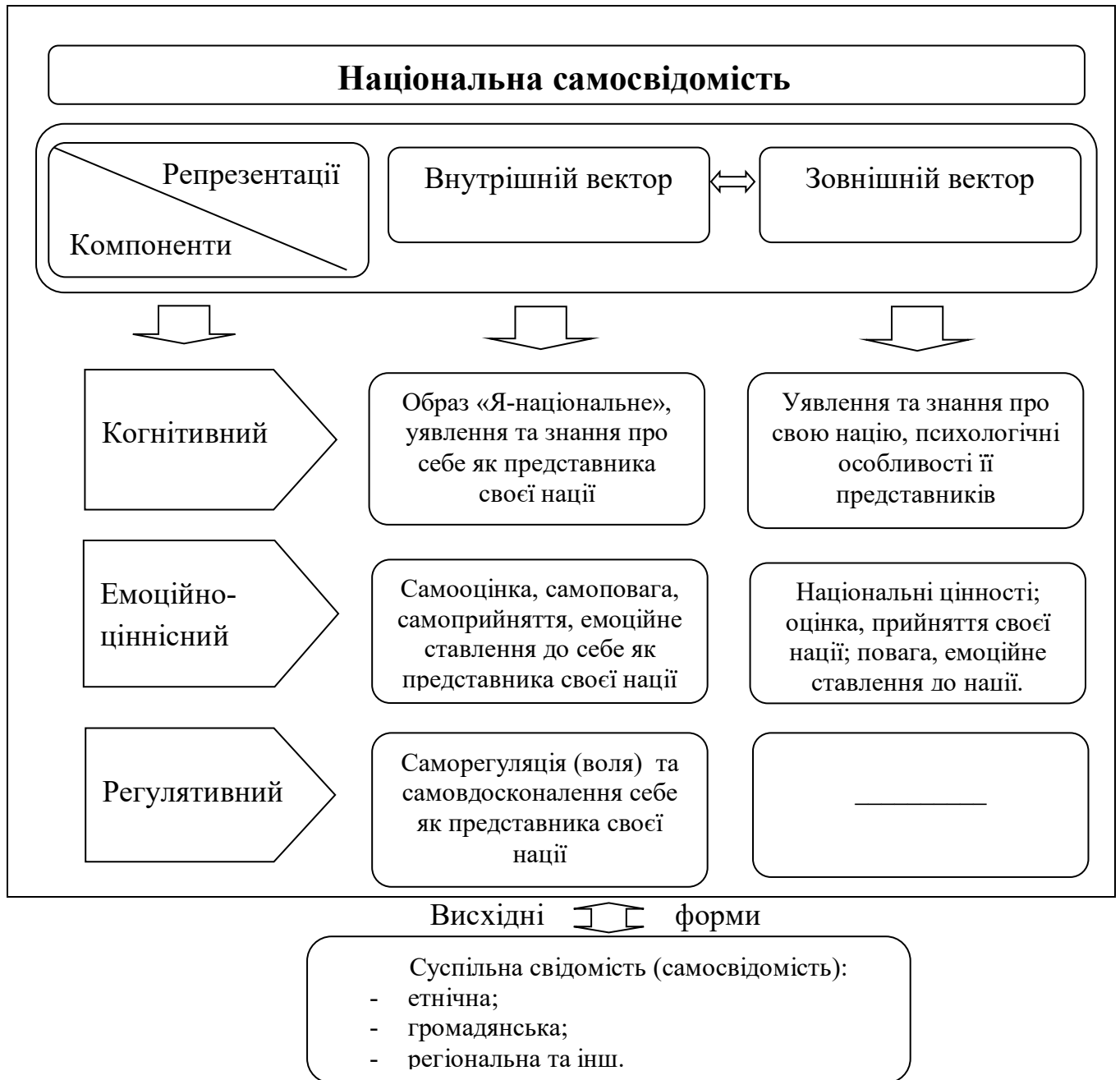

Рис. 1.2 Модель національної самосвідомості особистості

Обґрунтованість поділу на зовнішню та внутрішню репрезентації нами вбачається в наступному: національна самосвідомість включає в себе пізнавальні, емоційні, регулятивні, ціннісні компоненти по відношенню особистості до себе як суб'єкта національної спільноти, так і по відношенню до нації в цілому. Внутрішня структура національної самосвідомості – це образ себе як представника своєї нації; зовнішня

структура національної самосвідомості – це образ нації, представником якої є індивід.

Необхідно зазначити, що наявність двох векторів можлива лише на рівні когнітивного та емоційно-ціннісного компонентів національної самосвідомості. Регулятивний компонент національної самосвідомості унеможлиблює прояв зовнішнього вектору. Поведінкові прояви на рівні зовнішньої репрезентації можливо розглядати лише в контексті національної свідомості (нація як спільнота може регулювати себе, однак людина як представник нації може регулювати лише власну поведінку).

Важливо наголосити, що змістові характеристики компонентів за поділом на зовнішню та внутрішню репрезентації диференційовані абстрактно. Саме тому, відповідного розподілу не було виявлено в психодіагностичному інструментарії дослідження національної самосвідомості. В структурі більшості методик дослідження національної самосвідомості наявні питання як про національне Я респондента, так і про його ставлення до нації.

У контексті розуміння національної самосвідомості як елемента метасистеми – суспільної свідомості необхідно зазначити, що національна самосвідомість – це динамічна система, яка може зазнавати змін не тільки в силу внутрішніх, а також і в силу зовнішніх причин. З огляду на це, можемо стверджувати, що національна самосвідомість взаємопов'язана з іншими формами суспільної свідомості. Специфіку цього зв'язку необхідно встановлювати, досліджуючи зв'язок національної самосвідомості з кожною окремо формою суспільної свідомості. Досить перспективним в цьому сенсі бачиться дослідження співвідношення національної самосвідомості з громадянською самосвідомістю. В нашому дослідженні ми робимо спробу встановити особливості національної самосвідомості з урахуванням регіональної ментальності.

1.4 Вікові особливості розвитку національної самосвідомості особистості

Проблема особливостей розвитку і формування національної самосвідомості є магістральною для нашого дослідження. В контексті даного питання необхідним вбачається розкрити вікові закономірності студентського періоду життя, а також окреслити соціальну ситуацію розвитку в юнацькому віці та пов'язані з нею внутрішньоособистісні та зовнішні (на суспільному рівні) суперечності цього періоду.

Традиційним положенням в руслі вікової та педагогічної психології є визначення юнацького віку як сенситивного періоду розвитку національної самосвідомості [150]. В нашому дослідженні визначення психологічних особливостей юнацького віку значимо в контексті того, що студентський період життя здебільшого відповідає періоду юнацтва.

У психологічній науці студентство розглядають як окрему соціальну групу (спільноту), котра може виступати як самостійна дієва суспільна сила. Від інших груп студентство відрізняється більшою однорідністю за віковими ознаками, єдиною пізнавальною активністю, ціннісно-орієнтаційною єдністю. В рамках вікової періодизації студентський період відноситься до юнацького віку. Значущість юнацького віку визначається появою особливого психологічного новоутворення – інтегрованої самосвідомості, що відкриває якісно нові можливості для її подальшого розвитку [52].

На думку С.Л.Рубінштейна, психологічною основою для розвитку самосвідомості є формування критичного мислення та світогляду [136]. Це набуває особливого значення саме в юнацький період – період структурування смисложиттєвих цінностей особистості. Юнацький вік є відповідальним в плані становлення людини як представника національної спільноти.

Період старшої або пізньої юності Б.Г. Ананьєв охарактеризував як важливий для суспільного розвитку і становлення особистості періодом життя, що характеризується як функціонуванням, так і становленням. За визначенням науковця, студентський вік є історичним явищем, пов'язаним з інтенсивним розвитком вищої і спеціальної освіти. [5]

Цей віковий період відіграє важливу роль у суспільному процесі становлення особистості як завершальний етап освіти, як момент «старту» в професійній діяльності, у засвоєнні соціальних (в тому числі етнонаціональних, громадянських) функцій і ролей. Ціннісні орієнтири сучасної молоді, зокрема студентської, часто розмиті. Одночасно зразки масової культури успішно проникають у свідомість молодих людей. Це зумовлено тим, що, з одного боку, свідомість ще не сформована в сенсі життєвого досвіду, світогляду, самоідентифікації особистості, а з іншого боку – масова культура більш орієнтована саме на молодь та її сприйняття [12].

У віковій психології юнацький (студентський) вік можна віднести до четвертого етапу розвитку національної самосвідомості. З огляду на це, цілком логічним бачиться стисло охарактеризувати всі етапи розвитку національної самосвідомості особистості. Отже, найбільш ґрунтовна періодизація формування національної самосвідомості, на нашу думку, була подана українським науковцем В.В. Борисовим. Отже, перший етап охоплює дошкільний і молодший шкільний вік (5-10 років), який характеризується казково-міфологічним ставленням до національного світу, початком національної культуризації дитячої діяльності, засвоєнням націокультурної інформації. Другий етап розвитку національної самосвідомості – підлітковий вік (11-15 років) на відміну від попередньої стадії вирізняється усвідомленим ставленням до свого етносу та нації. Підлітки проявляють цікавість до історії і культури свого й інших народів. На цій стадії відбувається формування системи уявлень і оцінок про

націокультурні та національно-психологічні особливості своєї спільноти. Третій етап розвитку національної самосвідомості припадає на старший шкільний вік (16-17 років), який характеризується зміцненням уявлень про свою національну належність, конструюється національний світогляд. Четвертий етап охоплює юнацький (студентський) вік (18-22 років) і є вирішальним періодом розвитку національної самосвідомості. У період навчання у вищому навчальному закладі національна самосвідомість молодій людини розширяє систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому [26, с.217].

У старшій юності особистість вже є дорослою людиною, але саме в цьому періоді, напередодні зрілості, корегуючи самооцінку, можна сприяти вихованню громадянина, впевненого у своїх можливостях, який поважає себе та інших. У кожній самооцінці містяться порівняння себе з іншими. Оцінку себе в нашому внутрішньому світі формують ті, хто нами виділяються як значимі особи. Важливо, щоб вимоги, очікування, інтереси, ідеали та інші ціннісні орієнтації всіх особистостей референтної групи були пов'язані із суспільно значимими цінностями та ідеалами [].

Комплексну картину специфіки самосвідомості юнацтва подає українська вчена Л.М. Співак. Авторка надає вичерпні особливості генези самосвідомості особистості в юнацькому віці, а саме: значне посилення інтегративної тенденції, що зумовлює підвищення рівня когнітивної складності, диференційованості, цілісності й ієрархізованості «Я-образу» та появу цілісного, інтегрованого «Я»; здатність до самоусвідомлення як найвищої форми самопізнання, що пов'язано з вищим рівнем розвитку інтелекту та мислення юнака; підвищення ступеня усвідомлення своїх переживань, самоствавлення і самооцінки, що призводить до зростання інтересу до власного «Я»; самоусвідомлення як представника конкретної спільноти (зокрема нації) та свого місця у ній; актуалізація процесу розвитку особистісної й суспільної (національної) самоідентичності

(самовизначення) юнацтва; гостра потреба вибору істинних життєвих цінностей; інтенсифікація процесу становлення системи ціннісних орієнтацій як психологічної основи розвитку самосвідомості особистості; особиста відповідальність за вибір конкретних цінностей; здатність самостійно приймати виважені рішення у різних сферах життєдіяльності (суспільній, професійній, особистій тощо), що засвідчує становлення соціально зрілої особистості; підвищення рівня розвитку рефлексії щодо своєї поведінки [152, с.152].

Дотримуючись логіки аналізу, що була заявлена на початку розділу, звернімося до характеристики соціальної ситуації періоду студентства та аналізу суперечностей, безпосередньо з нею пов'язаних.

Розвиток національної самосвідомості прийнято вивчати в рамках культурного розвитку людини, під яким розуміється формування різних способів взаємодії людини із середовищем, заснованих на уявленнях про світ, забезпечених культурним досвідом. Національну самосвідомість розглядають через призму культурних форм діяльності, тобто систему життєдіяльності людини в контексті етнонаціональної культури, що служить найближчим середовищем розвитку.

Юнацький вік є найбільш чутливим щодо соціальних трансформацій: нерозв'язаність багатьох соціальних, економічних, технологічних проблем, незадоволеність умовами життя і діяльності і тому обмеженість, вузькість можливостей реалізації власного потенціалу, відсутність стабільності в житті, перспективи майбутнього обумовлюють індеферентність чи негативізм молоді до усього того, що відбувається поруч з ними. На жаль, суспільство, усвідомлюючи те, що молоді люди виявляють незадоволення і дискомфорт, не може запропонувати їм конкретні способи зміни їх життєдіяльності [20;26]. Цілком погоджуємось з наявністю такої проблеми у суспільстві, на підтвердження якої можемо навести слова студентки Олени І. (в ході експериментального

дослідження): «Чому я повинна любити свою націю, якщо нація мені нічого не дає?». Така прямолінійність та максималізм, що притаманні студентській молоді, підштовхують наукову та політичну еліту шукати відповідь на таке «некоректне» питання.

Формування та розвиток національної самосвідомості студентської молоді сьогодні ускладнюється низьким рівнем економіки в нашій країні: наявна тенденція виїзду молоді за кордон, так званий «відтік мізків». І на це є логічні аргументи. На думку багатьох дослідників розвивається тенденція перетворення індивіда на «людину з антенами» (з огляду на множинність можливостей та велику кількість цінностей, які йому пропонує сучасне суспільство) на відміну від «людини з корінням» (модель, що домінувала в суспільстві минулого) [26, с.230]. З огляду на виявлення таких проблем, питання формування національної самосвідомості студентської молоді набуває неабиякої актуальності.

На нашу думку, молодий українець все ж таки відчуває своє коріння, свою національну своєрідність, однак в певний момент бажання економічної стабільності може переважити національні почуття. Сучасна молода людина опинилася у вирі невизначеності й вибору, в хиткому, відкритому, нічим не захищеному просторі, де треба мати особисту волю до життя, власні орієнтири, особисту відповідальність і здатність робити вибір [144]. Для гармонійного розвитку своєї індивідуальної ідентичності кожен індивід потребує чіткої структурованості своєї територіальної, етнічної, національної, мовної та культурної приналежності. Побудувати колективні ідентичності, розташувати їх згідно пріоритетності та виділити змінні та незмінні складові цих ідентичностей (форм суспільної свідомості) – завдання не з простих навіть для дорослої сформованої особистості.

З метою ефективності процесу формування національної самосвідомості студентської молоді необхідно осмислити, на що ж

необхідно спиратися або які принципи зможуть привести до зростання рівня національної самосвідомості. Українським дослідником В.В. Борисовим були виділені основні національні вартості, які людина повинна опанувати протягом життя: 1) історична пам'ять, 2) українська ідея, 3) єдність поколінь на основі віри в національну ідею; 4) почуття національної гідності; 5) любов до рідної культури; 6) українська мова; 7) пошана до національних символів, 8) самопожертва в боротьбі за свободу нації, 9) толерантне ставлення до інших націй, 10) дбайливе ставлення до національних багатств, до рідної природи, 11) почуття гумору, 12) любов до праці [26, с.294].

Беручи до уваги загальні засади формування національно свідомої особистості, безпосередньо звернемося до особливостей національної самосвідомості особистості студента.

Яскравим прикладом повного розуміння сутності проблеми формування національної самосвідомості студентської молоді є думка українського вченого В.І. Юрченка. Автор вважає, що формуванню національної самосвідомості студентської молоді може сприяти: пізнання етнокультурних особливостей українського народу, формування національної гордості через наповнення змісту професійної підготовки національними ідеями і науково-культурними цінностями, ознайомлення з досягненнями і надбанням українського народу; пізнання етнопсихологічних особливостей українців та утвердження власної етнічної індивідуальності; залучення студентів до творення і збереження національної культури, зокрема через науково-пошукову і мистецьку діяльність, участь у громадсько-політичному житті і студентському самоврядуванні, шанобливе ставлення до історичних пам'яток і національних святинь; розвиток почуття власної гідності і внутрішньої свободи, подолання комплексу національної меншовартості і формування позитивної «Я-концепції», психокорекція етнічних стереотипів і

формування позитивних міжетнічних установок; усвідомлення і щоденне публічне практикування свого «громадянсько-етнічного Я», зокрема через послугування українською мовою як рідною або державною, поважне ставлення до символів державності (гімн, герб, прапор); плекання культури мовлення, запобігання мовної асиміляції, поважне ставлення до себе як носія рідної мови; поступова інтеграція в європейський освітній простір за умови збереження національних надбань української вищої освіти та ін. [194, с.13].

Із впевненістю можна стверджувати, що вищеперераховані компоненти або напрямки формування національної самосвідомості є ґрунтовними та охоплюють значну кількість питань, пов'язаних з окресленою проблематикою.

Таким чином, теоретичний огляд проблеми вікових особливостей формування національної самосвідомості студентської молоді дав змогу зробити наступні висновки. студентський період життя відіграє важливу роль у суспільному процесі становлення особистості, у засвоєнні соціальних (в тому числі етнічних, національних, громадянських) функцій і ролей. Юнацький вік (18-22 років) є вирішальним періодом розвитку національної самосвідомості. У період навчання у закладі вищої освіти національна самосвідомість молодшої людини розширює систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому. У студентському віці особистість вже є дорослою людиною, але саме цей період вважають сенситивним щодо формування національно свідомої особистості, впевненої у своїх можливостях та можливостях своєї національної спільноти.

Висновки до першого розділу

1. Здійснений структурно-функціональний аналіз дозволяє простежити розвиток теоретичних уявлень та виокремити різні підходи щодо сутності та структурної організації національної самосвідомості. Узагальнення розглянутих теоретичних підходів дає змогу визначити проблему національної самосвідомості однією з актуальних, складних та дискусійних проблем психології та цілого ряду наукових дисциплін, пов'язаних з людиною.

2. Національна самосвідомість розглядається як одна з форм суспільної свідомості. Національна самосвідомість – це усвідомлення особистістю себе як представника своєї нації, що виражається в здатності виділяти себе з-поміж інших національних спільнот. Національна самосвідомість має соціально-політичне походження – з одного боку, і етнічно-культурне підґрунтя – з іншого; виникає в процесі суспільного буття та життєдіяльності нації. Структура національної самосвідомості представлена трьома компонентами – когнітивним, емоційно-ціннісним та регулятивним, які в свою чергу мають зовнішню (образ нації) та внутрішню (образ себе як представника нації) репрезентацію.

3. Теоретичний аналіз проблеми співвідношення національної та етнічної самосвідомості дав змогу визначити відмінність між цими формами суспільної свідомості через аналіз висхідних понять «нація» та «етнос». Нація розуміється нами як поліетнічна, надетнічна, однак не позаетнічна єдність. Аналіз проблеми співвідношення національної самосвідомості та ментальності дав змогу зробити висновок, що ментальність є більш ширшою філософсько-психологічною категорією ніж національна самосвідомість. Ментальність відрізняє менша доля психічного, що усвідомлюється, а також більший прояв зовнішнього (побут, звички, спосіб життя), що виявляється в життєдіяльності певної соціальної групи.

4. Національна самосвідомість є об'єднуючим елементом, функцією якого є утримання ідентичності великих та малих соціальних груп, що входять до складу нації. Утримання цілісності нації та забезпечення її еволюційного розвитку здійснюється за рахунок оптимального співіснування різних видів ментальності, зокрема регіональних її форм. Регіональна ментальність розуміється нами як система уявлень, образів, значень і смислів, яка забезпечує своєрідність сприйняття і відображення оточуючої дійсності, що закарбовується у емоційних, когнітивних і поведінкових компонентах, притаманних певній територіально-регіональній спільноті. Регіональна ментальність реалізується у відносинах групи людей як соціальних суб'єктів до самих себе, один до одного і до навколишньої дійсності. Дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості регіональних ментальностей України з подальшим використанням отриманих даних при розробці ефективної програми формування національної самосвідомості студентської молоді може забезпечити розвиток загальнонаціональної єдності й консолідації суспільства.

5. Студентський вік відіграє важливу роль у суспільному процесі становлення особистості, у засвоєнні соціальних (в тому числі етнічних, національних, громадянських) функцій і ролей. Цей віковий період є відповідальним в плані становлення людини як представника національної спільноти. Студентський (юнацький) вік (18-22 років) є вирішальним періодом розвитку національної самосвідомості. У період навчання у закладі вищої освіти національна самосвідомість молодої людини розширює систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому. У студентському віці особистість вже є дорослою людиною, але саме в цьому періоді можна сприяти формуванню національно свідомої особистості, впевненої у своїх можливостях та можливостях своєї соціальної групи.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

У цьому розділі висвітлено організаційно-методичні засади діагностичного дослідження психологічних особливостей (змістових характеристик) національної самосвідомості українських студентів, аргументовано процедури математичної обробки даних. Емпірично констатовано специфіку: приналежності респондентів до нації, етносу та регіону; семантики ключового поняття національної самосвідомості; колективної самооцінки; структури ставлення до національної спільноти. Проведено порівняльний аналіз особливостей національної самосвідомості чотирьох груп досліджуваних за регіональним принципом; встановлено співвідношення показників національної самосвідомості.

2.1. Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентської молоді України

Висвітлені в попередньому розділі теоретичні основи дослідження національної самосвідомості служать базою побудови системи емпіричного дослідження особливостей (змістових характеристик) національної самосвідомості студентської молоді.

У нашому дослідженні було використано основні типи методичних засобів: анкета з відкритими і закритими запитаннями, спрямована на вивчення емоційно-ціннісного компоненту національної самосвідомості, етнічної самосвідомості та регіональної ментальності (Анкета на визначення етнічної, національної та регіональної належності); психосемантичний метод, який представлено семантичним диференціалом;

опитувальник національного самоставлення (модифікований опитувальник самоставлення В.В.Століна, О.Р. Пантелєєва), шкала колективної самооцінки (CSES) Р. Лухтанена та Дж. Крокера.

Загалом констатувальне емпіричне дослідження складалося із чотирьох етапів:

1. На першому етапі на основі теоретичного аналізу літератури здійснювалась розробка програми емпіричного дослідження.

2. На другому етапі відбувалось визначення методичної основи дослідження шляхом відбору та розробки емпіричних методів, методик та опитувальників, які б максимально відповідали меті й завданням дослідження.

3. Третій етап дослідження було присвячено емпіричному дослідженню психологічних характеристик національної самосвідомості на основі розробленої на попередніх етапах програми дослідження.

4. На четвертому етапі проводився математичний аналіз та логіко-сміслова інтерпретація результатів дослідження з метою порівняльного аналізу змістових характеристик національної самосвідомості студентів-представників північної, південної, західної та східної регіональних ментальностей України.

Основне завдання першого етапу емпіричного дослідження полягало в тому, щоб для виділених на основі теоретичного аналізу характеристик та компонентів національної самосвідомості обрати відповідні індикатори, які можна діагностувати за допомогою певної методики і які репрезентують певний діагностичний критерій. Серед них:

- когнітивний компонент національної самосвідомості особистості (діагностичний інструмент – семантичний диференціал; Опитувальник національного самоставлення);
- емоційно-ціннісний компонент (діагностичний інструмент – Анкета на визначення національної, етнічної та регіональної

приналежності; Шкала колективної самооцінки Р. Лухтанена та Дж. Крокера; Опитувальник національного самоставлення);

- поведінковий компонент (діагностичний інструмент – Опитувальник національного самоставлення). Дослідження поведінкового компоненту було здійснено опосередковано за допомогою шкали «самокерівництво». Очевидною є обмеженість дослідження поведінкового компоненту: на наш погляд, «в чистому вигляді» поведінковий компонент будь-якої форми самосвідомості можливо досліджувати переважно за допомогою методу спостереження.

Дотримуючись логіки викладення теоретичного матеріалу дисертації, національна самосвідомість пов'язана з іншими формами суспільної свідомості, а відтак необхідним є дослідження національної самосвідомості в порівнянні її з такими формами як етнічна самосвідомість та регіональна ментальність. Дане завдання реалізовувалось за допомогою аналізу результатів Анкети на визначення національної, етнічної та регіональної належності.

Також необхідно зазначити, що когнітивний, емоційно-ціннісний та регулятивний компоненти національної самосвідомості взаємопов'язані та взаємообумовлені, а це в свою чергу, позначається на діагностичному інструментарії. Психодіагностичні методики, що застосовуються в дисертаційному дослідженні, є комплексними та включають шкали, які в межах однієї методики можуть відповідати змісту двох або трьох компонентів національної самосвідомості (прикладом є Опитувальник національного самоставлення).

Основними змістовими характеристиками національної самосвідомості, що досліджуються є:

- національна самооцінка;
- структура ставлення до своєї нації;

- психосемантичні особливості національної самосвідомості.

Умови до проведення дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості відповідали наступним вимогам: стандартизація зовнішніх умов та процедури тестування, створення психологічного клімату та мотиваційної установки досліджуваних. Для досягнення оптимальної ефективності психологічного дослідження були створені умови позитивного психологічного клімату та адекватної мотивації респондента. Психологічне анкетування починалось з короткої доброзичливої бесіди, під час якої пояснювались цілі, задачі та значущість результатів обстеження. Форма психодіагностичного дослідження – групова.

Дослідження було побудовано відповідно етичних норм, стандартів та правил. До числа основних етичних принципів та стандартів, які були нами використані під час дослідження, увійшли наступні:

1) Принцип не нанесення шкоди. Ні процес психологічного анкетування, ні його результати не повинні приносити шкоди ні здоров'ю, ні стану, ні соціальному положенню респондента.

2) Принцип конфіденційності. Матеріал, отриманий в процесі роботи з респондентом не підлягає розголошенню.

3) Принцип безпристрасності. Упереджене ставлення до респондента є неприпустимим, незалежно від того, яке враження він справляє своїм зовнішнім виглядом, юридичним чи соціальним положенням.

4) Принцип компетентності. Допустиме використання тільки тих понять, суджень та умовиводів, які відповідають методиці.

5) Принцип взаємоповаги спеціаліста і респондента. Організація експерименту повинна бути заснована на повазі особистої гідності, прав і свободи людини:

- а) проведення обстеження дозволяється тільки після згоди респондента;
- б) психологічне дослідження проводиться з повагою до особистості, до її моральних та релігійних упереджень.

У констатувальному експерименті, який проводився протягом 2015-2017 року, взяли участь 653 студента віком від 19 р. до 23 р. з різних регіонів України. За показником статі до вибірки увійшли 448 дівчат і 205 юнаків. За віковим показником до вибірки увійшли: 112 осіб – 17-18 рр., 171 – 19-20 рр., 165 – 21-22 рр., 107 – 23-24 рр., 98 – 25-26 рр.

До загальної вибірки увійшли респонденти незалежно від їх національності. Загальний масив даних представлений результатами інтерпретації відповідей на питання анкети. У всіх інших методиках були відібрані відповіді лише тих респондентів, які за національністю є українцями (щодо приналежності до етносу відбір не проводився).

За регіональним показником експериментальне дослідження охопило чотири групи досліджуваних: Північ – м. Київ (113 осіб), м. Суми (51 осіб); Схід – Харків (187 осіб); Захід – Луцьк (142 осіб), Південь – м. Мелітополь (101 осіб), м. Бердянськ (59 осіб). Приналежність міст до певного регіону визначалась адміністративним устроєм України. Враховуючи обмеженість такого розподілу (наше дослідження не охоплює населення більшості міст та сел регіону), на його користь можемо навести такий факт: студенти, що навчаються в університеті певного міста, переважно репрезентують мешканців не лише цього міста, але також і сусідніх територіальних одиниць (в анкеті зазначалось місце проживання). Наприклад, серед студентів Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди були мешканці Харківської, Донецької та Луганської областей. За умови потрапляння анкети респондента з іншого регіону, вона виключалася через неможливість вимірювання рівня впливу іншої регіональної ментальності на висхідну. Таким чином враховувалися

результати лише тих респондентів, які могли представити свою регіональну ментальність в найбільш «чистому вигляді» - індивід народився, виріс і навчається в «своєму» регіоні. Всі анкети розподілені за критерієм регіональної приналежності таким чином, що кожний регіон був представлений не менше ніж сімома населеними пунктами. Контингент досліджуваних склали студенти денної форми навчання, що здобували такі спеціальності: «географія», «біологія», «практична психологія», «соціальна педагогіка», «корекційна освіта», «переклад».

На другому етапі дослідження на основі теоретичного аналізу та результатів пілотажного дослідження відповідно до змісту робочої моделі було дібрано комплекс методик, спрямованих на вивчення різних аспектів національної самосвідомості особистості.

Дослідження національної, етнічної та регіональної приналежності особистості здійснювалося за допомогою розробленої нами **Анкети на визначення приналежності до нації, етносу, регіону**. В першій частині даної анкети досліджуваним пропонувалось вказати їх вік, стать, спеціальність, а також до якої нації, етносу та регіону відносить себе респондент. Варіанти відповідей не надавались. Друга частина анкети складалася з трьох блоків по п'ять тверджень у кожному. Перший блок складався з п'яти тверджень, які стосувалися почуттів та ставлення до своєї нації. Другий блок складався з п'яти тверджень, що відображали почуття та ставлення до свого етносу. Третій блок складався з п'яти аналогічних тверджень по відношенню до свого регіону. Варіанти відповідей варіювались від 1- «зовсім не погоджуюсь» до 5 – «повністю погоджуюсь». Таким чином, метою застосування даної анкети було зробити «зріз» емоційно-оцінного компоненту національної самосвідомості, етнічної самосвідомості та регіональної ментальності (див. додаток А).

Шкала колективної самооцінки «Collective Self-Esteem Scale (CSES)» R. Luhtanen, J. Crocker була обрана нами як вимір для оцінки

національної ідентичності особистості, що базується на її членстві в національній спільноті. Дана методика була розроблена дослідниками виміру оцінки соціальної ідентичності, що базується на її членстві в приписуваних групах, таких як раса, етнічність, гендер та подібних. Методика CSES стала одним із найбільш широко використовуваних інструментів у сфері зарубіжної соціальної психології, для оцінки колективної групової ідентичності серед расових та етнічних популяцій (груп). Сучасна шкала являє собою перелік тверджень, які стосуються особистісного членства (належності) в групі чи категорії, і оцінюються 7-бальною шкалою (див. додаток Г).

Автори даної методики висунули міжособистісну соціально-когнітивну теорію «Я» та особистості, реляційного «Я» (the relational self), в якій знання про «Я» пов'язане із знанням про значимих інших.

Шкала містить 16-пунктів, які вимірюють чотири типи самооцінки, що пов'язані з членством у своїй групі. Зокрема, ці чотири типи є наступними:

- 1) Оцінка членства (Membership Esteem) – наскільки хорошим чи значимим є респондент як член даної групи (членство респондента у даній групі).
- 2) Приватна-колективна самооцінка (PrivateCollectiveSelf-Esteem) – наскільки хорошою на думку респондента є його соціальна група.
- 3) Публічна-колективна самооцінка (Public Collective Self-Esteem) – як, на думку респондента, інші оцінюють дану соціальну групу.
- 4) Значимість для ідентичності (Importance to Identity) – наскільки важлива соціальна група для Я-концепції респондента.

На всі пункти дається відповідь за 7-бальною шкалою Лайкерта з полюсами від 1 (Абсолютно не згоден) до 7 (Повністю згоден).

З метою вивчення змістово-значеннєвої характеристики самосвідомості (психосемантичного поля національної самосвідомості

українського студентства) нами був обраний **метод психосемантики**, що презентований у нашому дослідженні методикою семантичного диференціалу.

Психосемантичний підхід передбачає розгляд людської свідомості через призму її внутрішніх детермінант, дослідження закономірностей творення суспільної свідомості шляхом вивчення ціннісно-сислової сфери її суб'єктів, носіїв. Визначальною вважається система потреб, інтересів, поглядів, переконань, цінностей особистості, яка закарбовується у системі значень і відтворюється за допомогою мови.

Методи психосемантики дозволяють вивчати генезис, будову і функціонування індивідуальної системи значень, яка заломлює сприйняття суб'єктом світу, інших і самого себе. Індивідуальна та суспільна система значень, які існують у вигляді інтеріорізованих еталонів, певним чином обумовлюють етнічну поведінку.

Метод семантичного диференціала традиційний для психосемантичних досліджень. Оскільки психосемантика вивчає психологічне сприймання людиною значень і смислів різного роду об'єктів, понять, знаків, значень у процесі інтерпретації цих об'єктів, то одне з основних завдань цієї дисципліни – побудова так званого семантичного простору, тобто знаходження системи тих латентних факторів, у рамках яких респондент діє, так чи інакше оцінюючи які-небудь об'єкти. Необхідно підкреслити, що досліджуваний, як правило, не дає собі звіту в існуванні цих факторів. Семантичний простір є дослідницькою моделлю структури індивідуальної свідомості, на основі якої відбувається сприймання людиною об'єктів, їхня класифікація, порівняння. Метод семантичного диференціала спрямований не тільки на пошук семантичного простору й аналіз покладених у його основі факторів, але й на вивчення взаємного розташування об'єктів у цьому просторі, розглянутих респондентом [94; 126].

Метод семантичного диференціала дозволяє знаходити усереднені показники, виділяти типи людей, що мають подібне сприймання розглянутого об'єкта. Застосування цього методу створює можливість строгої формалізації експерименту, що дозволяє одержати більш-менш адекватну інформацію про досить тонкі психологічні структури свідомості. Використовуючи семантичний диференціал можна операціонально "уловлювати" емоційну сторону змісту, вкладеного респондентом у розглянуті об'єкти. Як будь-який спосіб такого роду, він опирається на певну модель, певну теорію дослідника про те, яким чином досліджувані смисли і значення, що не піддаються безпосередньому виміру, можуть виявитися в зовнішній поведінці людини. Ця зовнішня поведінка проявляється у відповідях індивіда на запропоновані йому питання. Інакше кажучи, ми одержуємо невербальну інформацію вербальними методами [125; 126].

У методі семантичного диференціала вимірювані об'єкти (поняття, зображення) оцінюються за рядом біполярних градуйованих (трьох-, п'яти, семибальних) шкал, полюси яких задані за допомогою вербальних антонімів. Оцінки понять за різними шкалами загалом корелюють один з одним, і за допомогою факторного аналізу вдається виділити пучки таких висококорелюючих шкал, згрупувати їх у фактори.

Фактор можна розглядати як значеннєвий інваріант змісту вхідних у нього шкал, і в цьому сенсі фактори є формою узагальнення прикметників-антонімів, на базі яких будується СД, а його факторна структура відбиває структуру антонімії в лексиці. Групування шкал у фактори дозволяє перейти від опису об'єктів за допомогою ознак, заданих шкалами, до більш об'ємного опису за допомогою меншого набору категорій-факторів і представити смисл об'єкта у вигляді сукупності факторів (многочлен) з різними коефіцієнтами ваги. Навантаження об'єкта за кожним з виділених

факторів визначаються як середнє арифметичне оцінок об'єкта за шкалами, що входять у цей фактор.

Семантичний простір є своєрідною метамовою опису значень, що дозволяють шляхом розкладання їхнього змісту у фіксованому наборі факторів проводити семантичний аналіз цих значень, виносити судження про їхню подібність і розходження шляхом обчислення відстаней між відповідними значеннями координат точками в просторі [125].

У нашому дослідженні був використаний розроблений О.М. Лозовою частковий семантичний диференціал (модифікований тест Ч. Осгуда) (див. додаток Б). Категорією для семантизації було обрано поняття «нація».

Процедура побудови семантичного простору, який описує й диференціює уявлення про психологічні особливості досліджуваного включала реалізацію трьох послідовних етапів. Перший етап – проведення процедури оцінювання. Другий етап – математичне опрацювання отриманих емпіричних даних за допомогою факторного аналізу. Третій етап - змістовий аналіз даних, отриманих після математичного опрацювання й створення семантичного простору. Інтерпретація виділених факторів відбувалася на основі пошуку смислових інваріант, які поєднують шкали, що належать до певного фактору.

Опитувальник ставлення до своєї нації (модифікований О.М. Лозовою опитувальник самоставлення В.В. Століна, С.Р. Пантелєєва). Опитувальник складається з 57 суджень ствердного типу, що вимагають від досліджуваного відповіді типу «так – ні». Опитувальник включає наступні шкали: інтегральне почуття до своєї нації, самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, самовпевненість, очікування ставлення від інших, самоприйняття, самокерівництво, самозвинувачення, саморозуміння. В процесі обробки «сирі бали» переводяться у накопичувальні частоти, які є показником певного рівня вираженості

ознаки: менше 50 % – ознака не виражена; 50-74 % – ознака виражена; більше 74 % – ознака ярко виражена (див. додаток В).

Шкала *Інтегральне почуття до своєї нації* відображає інтегральне, загальне ставлення до своєї нації та себе, як представника своєї нації. Шкала відображає внутрішнє недиференційоване почуття «за» та «проти» своєї національної спільноти.

Шкала *Самоповага* об'єднує твердження, що стосуються «внутрішньої послідовності», «саморозуміння», «самовпевненості». Йдеться про той аспект самоствавлення, який емоційно і змістовно об'єднує віру в свої сили, здібності, енергію, самостійність, оцінку своїх можливостей, контроль власного життя і здатність бути самопослідовним, розуміння самого себе.

Шкала *Аутосимпатія* діагностує дружність-ворожість до власної нації та свого «національного Я». У шкалу увійшли пункти, що стосуються «самоприйняття», «самозвинувачення». У змістовному плані шкала на позитивному полюсі об'єднує схвалення своєї нації, довіру до своєї нації і позитивну самооцінку себе, як представника своєї нації; на негативному полюсі, – бачення в своїй нації переважно недоліків, низьку самооцінку, готовність до самозвинувачення.

Шкала *Самоінтерес* відображає міру близькості до своєї нації, зокрема інтерес до думок і почуттів, що стосуються нації та себе, як представника своєї національної спільноти. Шкала вказує на впевненість щодо цікавості своєї нації для інших.

Шкала *Очікуване ставлення від інших* відображає очікування позитивного або негативного ставлення до своєї нації інших національних спільнот.

Також до опитувальника входять шкали, спрямовані на вимір виразності установки на ті чи інші внутрішні дії на адресу «національного Я» досліджуваного. Ними є: *Самовпевненість*, *Самоприйняття*,

Самозвинувачення, Саморозуміння, Самопослідовність (Самокерінництво), які змістовно доповнюють вище перераховані інтегральні шкали.

Обробку даних було здійснено за допомогою математичних та статистичних методів: однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) для виявлення статистично значущої різниці між показниками досліджуваних груп; коефіцієнт кореляції Пірсона (r -Пірсона) для виявлення взаємозв'язків між компонентами національної самосвідомості; факторний аналіз для виявлення характеристик семантичного поля національної самосвідомості; t -критерій Стюдента для порівняння показників і визначення ефективності формувального експерименту. Обробка виконана за допомогою комп'ютерної програми статистичної обробки даних SPSS Statistics (версія 17.0).

Однофакторний дисперсійний аналіз (Analysis Of Variances, ANOVA) – це процедура порівняння середніх значень вибірки, на основі якої робиться висновок про співвідношення середніх значень генеральних сукупностей. Найближчим та простішим аналогом ANOVA є t -критерій Стюдента. На відміну від t -критерія, дисперсійний аналіз призначений для порівняння не двох, а декількох вибірок, що є доцільним для нашого дослідження (порівняння чотирьох груп досліджуваних). В процесі аналізу зіставляються компоненти дисперсії змінної, яка вивчається. Загальна мінливість змінної розкладається на дві складові: міжгрупову (факторну), що обумовлена відмінністю груп (середніх значень), і внутрішньогрупову (помилки), що обумовлена випадковими причинами. Чим більшою є частка від ділення міжгрупової та внутрішньогрупової мінливості (F -відношення), тим більшою є різниця між середніми значеннями вибірок, і тим вище статистична значущість цієї різниці. Обов'язковою умовою застосування однофакторного дисперсійного аналізу була перевірка даних на гомогенність дисперсії (критерій Homogeneity of variance test). Тест Левеня (Levene Test на гомогенність дисперсій) визначає рівень значущості

відмінностей дисперсії груп. Аналіз результатів проводився лише за умови не значущої різниці дисперсій між даними груп (при $p > 0,05$), що означало коректність використання тесту ANOVA.

Однак, при виявленні статистично значущих відмінностей ми зможемо сказати лише про їх наявність, але які саме групи відрізняються одна від одної ми визначити не можемо. З цією метою застосовують так звані апостеріорні критерії (Post Hoc). Апостеріорні порівняння являють собою попарні порівняння досліджуваних груп для виявлення відмінностей між ними. В нашому дослідженні ми послуговувались одним з апостеріорних критеріїв – тестом Дункана (встановлений рівень значущості $p \leq 0,05$). Таким чином, за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу нами були встановлені статистично значущі відмінності між даними чотирьох груп досліджуваних, а також встановлені попарні порівняння цих груп для виявлення відмінностей між ними [116; 142].

Факторний аналіз – система моделей і методів для перетворення вихідного набору властивостей до більш простої і змістовної форми. За допомогою факторного аналізу не просто встановлюється зв'язок між змінними, а визначається міра цього зв'язку та виявляються основні фактори, що лежать в основі вказаних перетворень. Факторний аналіз застосовувався нами з метою визначення характеристик ключового поняття національної самосвідомості – поняття «нація». При статистичній обробці даних нам був застосований аналіз методу головних компонент, який не накладає обмежень на дані, що аналізуються. Отримані головні компоненти можна обертати за допомогою різних алгоритмів. Ми використовували метод Varimax-обертання, який побудований на критерії максимізації дисперсії факторних навантажень на кожний вектор. В результаті цього обирається спосіб, при якому кожна змінна має максимальне навантаження по одному з варімакс-факторів і мінімальні

навантаження за іншими факторами. Цей метод найчастіше використовується при обробці даних, оскільки полегшує інтерпретацію факторів. Нами розглядалися факторні навантаження, статистична значущість шкал яких не була нижчою 0.6; до уваги бралися фактори, які пояснювали не менше ніж 8% загальної дисперсії даних. Кожному з виокремлених факторів було присвоєно назву, в якій було узагальнено за змістом вхідні в нього змінні; змінна, яка мала найбільше навантаження, вважалась домінуючою [116; 142].

Кореляційний аналіз - метод дослідження взаємозалежності ознак у генеральній сукупності, які є випадковими величинами з нормальним характером розподілу. Головними завданнями кореляційного аналізу є: визначення форми зв'язку, вимірювання щільності (сили) зв'язку, виявлення впливу факторів на результативну ознаку. В нашій роботі ми використовували метод кореляційного аналізу даних за допомогою визначення коефіцієнту кореляції r -Пірсона (Pearson r). Ступінь кореляції визначалася за величиною коефіцієнта кореляції (загальна класифікація): 1) сильний, або тісний взаємозв'язок $r \geq 0,7$; середній $0,50 \leq r < 0,7$; помірний $0,30 \leq r < 0,5$; слабкий $0,20 \leq r < 0,30$; дуже слабкий $r < 0,20$. Кореляція згідно з частковою класифікацією кореляційних зв'язків розцінювалася як: 1) висока значуща кореляція – при r , яке відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,01$; 2) значуща – при r , що відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,05$; 3) тенденція достовірного зв'язку – при r , що відповідає рівню статистичної значущості $p \leq 0,10$; 4) незначима кореляція – при r , що не досягає рівня статистичної значущості [142].

t -критерій Стьюдента – метод статистичної перевірки рівності середніх значень у двох вибірках. Для застосування даного критерію необхідно аби початкові дані мали нормальний розподіл. У разі застосування двохвибіркового критерію для незалежних виборок також необхідне дотримання умови рівності дисперсій. Найбільш

розповсюдженими варіантами t -критерію є t -критерій для незалежних вибірок і t -критерій для залежних вибірок. В нашому дослідженні був застосований t -критерій для незалежних вибірок, який дозволив нам перевірити наявність статистично значущої різниці між середніми значеннями експериментальної і контрольної груп в ході формувального експерименту. За умови наявності статистично значущої різниці можемо стверджувати про ефективність програми формування національної самосвідомості, яка була розроблена автором відповідно меті та завданням дослідження [116; 142].

2.2 Емпіричне визначення приналежності респондентів до нації, етносу та регіону

На четвертому етапі дослідження здійснювався аналіз та логіко-сміслова інтерпретація результатів дослідження з метою виявлення змістових характеристик (психологічних особливостей) національної самосвідомості, а також аналіз змісту та компонентів національної самосвідомості з урахуванням етнічної самосвідомості та регіональної ментальності.

За результатами роботи з анкетною щодо визначення приналежності респондентів до нації, етносу та регіону (*Анкета на визначення приналежності до нації, етносу, регіону*), а також виявлення рівня емоційно-ціннісного компоненту самосвідомості були отримані наступні дані.

Приналежність до нації визначена таким чином у відсотковому співвідношенні (табл.2.1):

Таблиця 2.1

Приналежність до нації. Загальний розподіл

Приналежність до нації	Кількість респондентів, %
Українська	94,3
Російська	3,6
Українська/Російська	1
Вірменська	0,5
Татарська	0,3
Польська	0,3

Найбільший відсоток фіксуємо серед представників української національності – 94,3%. Приналежність до російської нації відчують 3,6 % респондентів. 1% респондентів віднесли себе до бінарної належності – українська/російська (було зафіксовано різні види написання: через слеш, дефіс, тире, кому). Вірменська національність - 0,5%. Татарська та польська національність – по 0,3% респондентів. В подальшому дослідження національних особливостей проводилося виключно на «українській» вибірці (94,3%).

Далі приводимо дані стосовно кожного регіону окремо (див.табл.2.2).

Таблиця 2.2

Приналежність до нації. Регіональний розподіл

Приналежність до нації	Кількість респондентів, %			
	Північ	Південь	Схід	Захід
Українська	100	92,1	91,7	98,9
Російська	-	5,3	5,1	-
Українська/Російська	-	2,6	1,3	-
Вірменська	-	-	1,3	-
Татарська	-	-	0,6	-
Польська	-	-	-	1,1

Приналежність до етносу є більш варіабельною і виражається в наступному відсотковому розподілі (табл.2.3):

Таблиця 2.3

Приналежність до етносу. Загальний розподіл.

Приналежність до етносу	Кількість респондентів, Україна, %
Український	33,5
Слов'янський	17,3
Не визначились	2,8
Волиняни	2,5
Російський	1,5
Європейський	0,5
Львів'яни	0,5
Болгари	0,4
Вірмени	0,3
Рівняни	0,3
Галичани	0,2
Грецький	0,2
Забужани	0,2
Поліщуки	0,2
Слобожани	0,2
Скандинавський	0,2
Український / Слов'янський	0,2
Російський / Слов'янський	0,2
Український / Російський	0,2
Український / Польський	0,2

На основі вище представлених даних можемо зробити попередній висновок про «етнічну розмаїтість» нації, в якій ведучі місця займають український та слов'янський етноси. Інші етноси представлені не перевищуючи 3%. Також ми фіксуємо чотири позиції з поліетнічною тенденцією (український/слов'янський, російський/слов'янський, український/російський, український/польський). Також зазначимо, що 2,8% респондентів не визначились зі своєю етнічною позицією, що

свідчить про невизначену етнічну самоідентифікацію. Труднощів у визначенні приналежності до нації у жодного респондента зафіксовано не було.

Окремо по кожному регіону дані стосовно приналежності до етносу наступні (див.табл.2.4):

Таблиця 2.4

Приналежність до етносу. Регіональний розподіл, %

Приналежність до етносу	Кількість респондентів, %			
	Північ	Південь	Схід	Захід
Український	85,5	75,0	54,1	16,8
Слов'янський	9,7	14,5	31,2	49,5
Не визначились	1,6	1,3	6,3	6,3
Російський	1,6	6,6	2,5	-
Волиняни	-	-	-	17,0
Львів'яни	-	-	-	3,2
Європейський	-	-	3,1	-
Болгари	1,6	-	-	-
Вірмени	-	-	0,6	-
Рівняни	-	-	-	2,1
Галичани	-	-	-	1,1
Грецький	-	-	-	1,1
Забужани	-	-	-	1,1
Поліщуки	-	-	-	1,1
Слобожани	-	-	0,6	-
Скандинавський	-	-	0,6	-
Український / Слов'янський	-	-	-	1,1
Російський / Слов'янський	-	1,3	-	-
Український / Російський	-	1,3	-	-
Український / Польський	-	-	0,6	-

З вище наведеної таблиці (табл. 2.4) можемо констатувати наступне: приналежність до українського етносу займає провідне місце у представників північного, південного та східного регіонів (85,5%, 75% та 54,1% відповідно). Представники західного регіону України відносять себе

до українського етносу у 16,8% від загальної вибірки. Перше місце у них займає приналежність до слов'янського етносу (49,5%), що не є прогнозованим та очікуваним результатом. Приналежність до слов'янського етносу є популярною відповіддю у респондентів північного (9,7%), південного (14,5%) та східного регіонів (31,2%) також. Приналежність до слов'янського етносу займає друге місце за кількістю відповідей серед представників вище перерахованих регіонів України. Також необхідно зазначити, що представники трьох з чотирьох регіонів України визначають свій етнос як російський у таких відсоткових показниках: північ – 1,6%, південь – 6,6%, схід – 2,5%. Серед представників Західної України немає жодного респондента, який визначив би свій етнос російським. Натомість, представники західного регіону України визначаючи свою приналежність до етносу, більш схильні ідентифікувати себе з субетносом (волиняни, забужани, поліщуки, рівняни і т.д.). Саме серед представників західної України фіксуємо етнічну строкатість. Найбільшу етнічну однорідність показують представники північного регіону України, також вони більше за всіх ідентифікують себе з українським етносом.

Наступним етапом нашого емпіричного дослідження була інтерпретація результатів відповідей за 15-ю твердженнями анкети, які дали змогу охарактеризувати емоційно-ціннісний компонент самосвідомості, який розглядався на трьох рівнях суспільної свідомості: національному, етнічному та регіональному. Дані рівні можна також розглядати як типи ідентичностей: національну, етнічну, регіональну. Варіантами відповідей на кожне твердження були: «зовсім не погоджуюсь», «частково не погоджуюсь», «не знаю», «частково погоджуюсь», «повністю погоджуюсь».

Отримані дані анкети лягли в основу порівняльної таблиці, в якій зазначено відсоткові показники відповідей «цілком згоден» за п'ятьма

твердженнями анкети (найбільша кількість відповідей на твердження серед представників групи), які стосуються національних, етнічних та регіональних почуттів та ціннісних суджень (табл. 2.5).

Таблиця 2.5

**Розподіл суджень студентів про свою приналежність до нації,
етносу, регіону, %**

Твердження	Північ	Південь	Захід	Схід
1. Я відчуваю себе представником своєї (свого)...	нації (71,0); етносу (53,2); регіону (58,1).	нації (50,7); етносу (31,0); регіону (47,9).	нації (69,1); етносу (44,7); регіону (64,9).	нації (40,1); етносу (40,1); регіону (55,1).
2. Я поважаю цінності та почуття всіх представників своєї (свого)...	нації (43,5); етносу (41,9); регіону (30,6).	нації (57,7); етносу (42,3); регіону (45,1).	нації (58,5); етносу (42,6); регіону (58,5).	нації (34,0); етносу (34,7); регіону (40,1).
3. Я позитивно ставлюся до своєї (свого)...	нації (58,1); етносу (50,0); регіону (50,0).	нації (50,7); етносу (47,9); регіону (43,7).	нації (69,9); етносу (57,4); регіону (67,1).	нації (39,5); етносу (37,4); регіону (49,7).
4. Я відчуваю відповідальність за свою (свій)...	нації (24,2); етносу (22,6); регіону (27,4).	нації (18,3); етносу (16,9); регіону (19,7).	нації (39,4); етносу (28,7); регіону (47,9).	нації (14,3); етносу (18,4); регіону (29,9).
5. Я пишаюся своєю (своїм)...	нації (38,7); етносу (35,5); регіону (38,7).	нації (29,6); етносу (33,8); регіону (29,6).	нації (57,4); етносу (52,1); регіону (59,6).	нації (27,2); етносу (30,6); регіону (39,5).

Проаналізуємо результати, що були отримані в кожній з досліджуваних груп.

У студентів *північного регіону* найвищі показники емоційно-ціннісного ставлення до релевантної групи перебувають у площині національного. Відчуття себе представником своєї нації актуальніше за відчуття себе представником етносу чи регіону. Те ж саме стосується і

поваги до інших представників своєї соціальної групи – повага до цінностей і почуттів представників своєї нації більш значима, ніж повага до представників свого етносу чи регіону. В судженнях щодо позитивного ставлення також зберігається тенденція до переваги національного над етнічним та регіональним.

Зміни щодо розподілу пріоритетності фіксуємо в четвертому блоці суджень, який стосується відповідальності за свою соціальну групу. Вперше на перший план виходить регіональний аспект. Відчуття відповідальності в більшій мірі пов'язане зі своїм регіоном, аніж зі своєю нацією чи етносом. Загалом, твердження стосовно відчуття відповідальності має найнижчі відсоткові показники наряду з іншими блоками суджень. Стосовно гордості за свою соціальну групу маємо однакові показники щодо нації та регіону, трохи менший відсоток набрало твердження щодо гордості за свій етнос. Також спостерігаємо, що в жодному блоці емоційно-ціннісних суджень не був провідним етнічний прояв емоційно-ціннісного ставлення до групи. Отже, для представників студентської молоді північного регіону України важливіша їх національна та регіональна приналежність, етнічна приналежність відіграє другорядну роль.

Найбільш актуальним для студентів *південного регіону України* є відчуття себе представником своєї нації. Також фіксуємо вищий показник поваги до представників своєї нації в порівнянні з відчуттям поваги до представників свого етносу та регіону. Аналогічними є результати щодо позитивного ставлення: зберігається превалювання національного над регіональним та етнічним. Необхідно звернути увагу на досить низькі показники ствердних відповідей щодо відповідальності за свою соціальну групу. Попри низькі показники відчуття відповідальності загалом, необхідно зазначити найвищий показник в даній групі тверджень, що характеризує регіональну приналежність. Відчуття гордості міститься у

площині етнічного, що є одиничним проявом емоційно-ціннісних суджень серед всіх досліджуваних груп. Студенти південного регіону більшою мірою пишаються своїм етносом, аніж нацією чи регіоном.

Студенти *західного регіону* відчують себе представниками, в першу чергу, своєї нації, і вже потім – етносу та регіону. Щодо поваги цінностей та почуттів представників соціальної групи фіксуємо рівну кількість ствердних відповідей відповідно нації та регіону, що є вище за показники етнічної приналежності. Найбільший відсоток ствердних відповідей щодо позитивного ставлення знаходиться у площині регіонального та національного. Відчуття відповідальності за свою націю, етнос та регіон демонструє нижчі показники відсотків порівняно з іншими суспільно релевантними блоками суджень. Українці західного регіону, так само як і українці північного та південного регіонів відповідальність відчують в більшій мірі за свій регіон. Щодо відчуття гордості, то представники західного регіону більш схильні відчувати гордість за свій регіон, потім за націю, і насамкінець, за свій етнос.

Для студентів *східного регіону* більш значущим є відчуття себе представником свого регіону. Необхідно зазначити, що це перша група з чотирьох, яка серед тверджень першого блоку обрала регіональну приналежність. Кількісні показники щодо поваги цінностей та почуттів представників соціальної групи вказують на той самий регіональний аспект, що і в попередньому блоці. Кількісний аналіз відповідей щодо позитивного ставлення дає змогу переконатися, що респонденти і в цьому випадку віддають перевагу регіональним почуттям. Найбільш позитивно українці східного регіону ставляться до свого регіону; на другому місці – ставлення до свого етносу, на третьому – до своєї нації. Четвертий блок тверджень, що стосується відчуття відповідальності, не є виключенням з-поміж результатів північного, південного та західного регіонів України. Почуття відповідальності розміщується в площині регіонального, як і

наступне твердження, що стосується відчуття гордості. Для представників східного регіону більш актуальнішою є гордість за свій регіон, аніж за свою націю чи етнос.

Таким чином, можемо зробити загальні висновки, що характеризують приналежність респондентів досліджуваних груп до нації, етносу та регіону. Спільним, притаманним всім групам досліджуваних у переважній кількості є твердження стосовно відчуття своєї відповідальності за власний регіон. Можливим поясненням такого розподілу може стати припущення про те, що етнос та нація – це занадто «великі» категорії у семантиці юних українців, їм важко нести відповідальність за щось велике, а регіональне – це опрідметнена, так звана «близька суспільна реальність». Відповідальність за щось велике брати складніше, аніж за щось локальне.

Аналізуючи особливості кожної групи досліджуваних, фіксуємо, що найбільш «регіонально орієнтованими» виявились студенти східного регіону: відповіді на питання анкети щодо свого регіону мають більший кількісний показник, ніж аналогічні питання щодо своєї нації та етносу. Респонденти західного регіону в своїх емоційно-ціннісних судженнях вказують на регіональну та національну приналежність. Досить цікавим є те, що відповідь стосовно свого етносу кількісно превалює лише один раз – у відповідях студентів південного регіону країни (твердження «Я пишаюся своїм етносом»). Можливим поясненням є те, що для південних українців позитивно забарвленим є історія часів Запорізького козацтва; студентів та школярів під час навчання знайомлять з історією рідного краю, влаштовують поїздки до острова Хортиці; саме це може формувати гордість за себе як представника славетного українського народу. В цьому плані необхідно зробити акцент на тому, що гордість виникає саме за свій етнос, а не націю. Цей факт нами пояснюється через часову ознаку – етнос частіше всього у студентів асоціюється «не з теперішнім, а з минулим» (з

бесід зі студентами). І саме тому для студентів південного регіону є чим пишатися в минулому.

Найвищі показники національної приналежності показали респонденти північного регіону. Порівняно з трьома іншими це найбільш національно спрямована група досліджуваних. Можливим припущенням стосовно причин цього може бути те, що студенти північного регіону України живуть і навчаються у безпосередній близькості до економічного, культурного та духовного центру країни – м. Києва, який є беззаперечно «обличчям української нації», а відтак ці студенти відчують більшу причетність до нації загалом.

Таким чином, нами були виділені домінантні форми ідентичності у представників різних регіонів України, а саме: для емоційно-ціннісних суджень студентів північного регіону України характерна національна приналежність, для студентів західного та південного регіонів – національна та регіональна приналежність, для студентів східного регіону України – регіональна приналежність. Емоційно-ціннісний компонент етнічної свідомості не є вираженням у переважної більшості досліджуваних, що пояснюється нами в поняттях свідомого/несвідомого. Відносна єдність і однорідність етносу переважно забезпечується на несвідомому рівні, тоді як для нації однією з провідних умов існування є особистісне самоусвідомлення її членів, яке має ціннісний характер. Якщо для представників етносу достатньо неусвідомленої самоідентифікації, то для членів нації обов'язковим є свідоме самовизначення. Відчуття себе представником певного регіону також має більший прояв усвідомлення; регіон характеризується, в першу чергу, об'єктивністю (це завжди частина реальності, а не мисленнєва конструкція). Саме тому національна та регіональна приналежність мають вищі показники в порівнянні з етнічною.

2.3. Семантична диференціація ключового поняття національної самосвідомості студентів

Наступним етапом нашого дослідження стали аналіз та інтерпретація результатів семантичної диференціації національної самосвідомості студентів. Категорією для семантизації нами було обрано поняття «нація», яке є ключовим в площині національної самосвідомості. Семантизація категорії проводилась з подальшим застосуванням факторного аналізу, в результаті чого вдалося виділити фактори, які розкривають семантичну наповненість категорії *Нація* у кожній з досліджуваних груп.

На основі комп'ютерної програми SPSS 17.0 за допомогою методу головних компонентів проводилася факторизація отриманих експериментальних даних. Для всіх чотирьох досліджуваних груп було встановлено рівень статистичної значущості факторів у показниках не нижче 8 % поясненої дисперсії і статистичної значущості шкал – 0.60. Факторні навантаження подані в додатках (див. додатки Г, Д, Е, Є).

У результаті факторизації поняття «нація» студентами північного регіону було виділено 5 факторів (доля поясненої дисперсії - 70,3%).

Перший фактор (доля поясненої дисперсії – 27,7%) містить у собі шкали: рідний (0,885), гарний (0,817), приємний (0,813), близький (0,803), природний (0,719), шляхетний (0,661), гордий (0,604), що дозволяє визначити зміст фактору як *Позитивна оцінка*.

Другий фактор (15,8%) наповнений шкалами: щасливий (0,834), вільний (0,719). Фактор прочитується як *Щастя бути вільним*.

Третій фактор (9,9%) утворюється шкалою простий (0,782). Відповідно фактор *Простота*.

Четвертий фактор (8,7%) становить одна категорія: цілий (0,700). Це фактор *Цілісність*.

П'ятий фактор (8,1%) увібрав у себе конструкти: жіночий (0,771), великий (0,614). Назва фактору – *Фемінність*.

За результатами факторизації категорії «нація» респондентами північного регіону України можемо зробити висновок про абсолютно позитивне сприйняття нації студентами. Нація для студентської молоді України постає як рідна, гарна, приємна (фактор позитивної оцінки), щаслива та вільна, а також проста, цілісна і жіноча.

У результаті факторизації поняття «нація» студентами південного регіону було виділено 7 факторів (доля поясненої дисперсії - 75,9 %).

Перший фактор (15,2 % поясненої дисперсії) увібрав у себе шкали: добрий (0,829), веселий (0,771), вільний (0,717), щасливий (0,714), великий (0,629). Фактор отримав назву *Позитивна оцінка*.

Другий фактор (12,5 %) включив у себе шкали: близький (0,823), рідний (0,804), український (0,623). Фактор визначається як *Близькість рідного*.

Третій фактор (11,5%) утворюється однією категорією: природний (0,845), в якій відбилася однойменна якість *Природність*.

Четвертий фактор (9,7 %) забезпечується семантикою двох шкал – самобутній (0,845), гордий (0,766), Фактор було названо *Самобутність*.

П'ятий фактор (9,6%) утворюється шкалами: зрозумілий (0,804), цілий (0,633), приємний (0,617). Фактор отримав назву *Простота*.

Шостий фактор (9,4%) утворюється семантикою однієї шкали: молодий (0,823). Фактор *Молодість*.

Сьомий фактор (8,0%) наповнений шкалами: мужній (0,804), могутній (0,682). Семантику фактору можна визначити як *Маскулінність*.

Отже, у студентів південного регіону України спостерігаємо позитивне сприйняття своєї нації, що відображено в характеристиках, якими респонденти наділяють націю, а саме – оптимізм, близькість рідного, природність, самобутність, простота, молодість, мужність.

У результаті факторизації кореляційної матриці оцінок поняття «нація» в групі досліджуваних західного регіону було отримано 6 факторів, які відображають 75,5 % вибірки.

Головний фактор (доля поясненої дисперсії 16,7%) увібрав у себе шкали: український (0,849), самобутній (0,752), добрий (0,706). Фактор отримав назву *Українська самобутність*.

Другий фактор, що пояснює 15,4% дисперсії, утворюється такими категоріями: приємний (0,831), гарний (0,804), природний (0,615). Назва фактору – *Позитивна оцінка*.

Третій фактор (12,2%) утворюється такими факторами: зрозумілий (0,809), шляхетний (0,790). Фактор прочитується як *Шляхетність*.

Четвертий фактор (11,3%) вміщує шкали: простий (0,851), веселий (0,613), дружній (0,606). Фактор *Щирість*.

П'ятий фактор (11,4%) утворюється такими компонентами: молодий (0,809), цілий (0,650). Назва фактору – *Молодість*.

Шостий фактор (8,6%) вміщує одну категорію близький (0,789), що дозволяє визначити назву фактору як *Близькість*.

Отже, для студентів західної регіональної ментальності нація наділяється такими характеристиками як українська, приваблива, шляхетна, щира, молода та близька. В психосемантичній характеристиці свідомості респондентів західного регіону образ нації є безсумнівно позитивним, що підтверджується семантичним наповненням вище зазначених факторів.

У результаті факторизації поняття «нація» студентами східного регіону було виділено 6 факторів (доля поясненої дисперсії - 69,9 %).

Перший фактор (17,7% поясненої дисперсії) увібрав у себе шкали: добрий (0,788), веселий (0,743), приємний (0,641). Фактор одержав назву *Позитивна оцінка*.

Другий фактор, що пояснює 15,3 % дисперсії, включив у себе шкали: мужній (0,728), вільний (0,724), могутній (0,613), цілий (0,600). Фактор прочитується як *Маскулінність*.

Третій фактор (10,5%) склали три шкали: близький (0,687), український (0,672), рідний (0,649), що дозволяє визначити зміст фактору як *Близькість рідного*.

Четвертий фактор (9,1 %) утворюють шкали: розумний (0,672), молодий (0,630). Фактор *Розум і Молодість*.

П'ятий фактор (8,8 %) вичерпується шкалами: самобутній (0,756), зрозумілий (0,691). Фактор *Самобутність*.

Шостий фактор (8,5 %) становлять дві категорії: гордий (0,808), шляхетний (0,658). Фактор прочитується як *Шляхетність*.

Отже, за результатами семантизації категорії «нація» студентська молодь східного регіону України наділяє свою національну спільноту суто позитивними характеристиками, такими як, доброзичливість, мужність, розум, молодість, самобутність та шляхетність.

Таким чином, можемо зробити наступний висновок стосовно інтерпретації результатів методики семантичного диференціалу – респонденти всіх чотирьох груп досліджуваних високо позитивно оцінили семантизовану категорію «нація». В жодній групі респондентів не було зафіксовано негативних характеристик нації, а це є показником високого рівня національної самосвідомості української молоді.

З огляду на виявлення загальної тенденції до позитивного оцінювання концепту «нація», цілком логічним бачиться порівняльний аналіз психосемантики всіх чотирьох груп досліджуваних з метою виявлення особливостей позитивного сприйняття нації серед досліджуваних груп. Особливості оцінювання категорії «нація» студентами північного, південного, західного та східного регіонів України представлені у таблиці нижче (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Факторна картина оцінок категорії *Нація*

Північний регіон	Південний регіон	Західний регіон	Східний регіон
Позитивна оцінка; Щастя бути вільним; Простота; Цілісність; Фемінність.	Позитивна оцінка; Близькість рідного; Природність; Самобутність; Простота; Молодість; Маскулінність.	Позитивна оцінка; Привабливість; Шляхетність; Щирість; Молодість; Близькість.	Позитивна оцінка; Маскулінність; Розум і молодість; Самобутність; Шляхетність; Близькість рідного.

Змістова інтерпретація факторної картини оцінок категорії *Нація* українськими студентами лежить безсумнівно у площині абсолютно позитивного оцінювання, однак має відмінності (особливості) з урахуванням регіонального аспекту.

Отже, першою особливістю, на наш погляд, є відмінність наповненості першого фактору у групі досліджуваних західного регіону України від змісту першого фактору інших груп досліджуваних. Перший фактор завжди є головним, основним (охоплює найбільший відсоток дисперсії). Наповненість головного фактору серед всіх досліджуваних груп є суто позитивною, однак якщо північний, південний та східний регіон «схожі» за шкалами, що його наповнюють, то західний регіон вказує на дещо відмінний зміст. Студенти західного регіону надають перевагу таким характеристикам нації як українська, шляхетна та самобутня. Групи студентів північного, південного та східного регіонів України наділяють націю «стандартно позитивними» характеристиками, такими як приємний, добрий, веселий, гарний.

Особливим фактором (таким, що виділяється поміж факторної картини оцінок інших досліджуваних груп) є фактор *Щастя бути вільним*,

отриманий у групі студентів північного регіону. Фактор вміщує дві шкали: щасливий та вільний. Таке поєднання (кореляційний зв'язок між шкалами) є унікальним через відсутність аналогічного інтракореляційного зв'язку у будь-якому іншому факторі всіх груп досліджуваних. Це означає, що такі конструкти як *щастя* та *воля* є дуже близькими у семантичному полі національної самосвідомості студентів північного регіону України.

Необхідно зауважити, що деякі фактори є повторюваними або схожими за своїми складовими (шкалами). Так, наприклад, фактор *Простота* зустрічається у факторній картині оцінок студентів північного та південного регіонів України. Фактор *Молодість* присутній у факторній картині оцінок студентів південного та західного регіонів України. Особливу увагу привертає фактор, експлікований в ході факторизації поняття *Нація* студентами східного регіону, який утворюється двома шкалами – молодий та розумний. Для студентів східного регіону нація представляється молодого та розумною, і між цими поняттями для респондентів саме цієї групи є певний зв'язок.

Особливу увагу привертають фактори, що вказують на статевопсихологічну ознаку нації: фактор *Фемінність* та фактор *Маскулінність*. Група досліджуваних західного регіону не характеризує націю за ознакою маскулінності-фемінності (або така характеристика не є значимою для цієї групи респондентів) на відміну від респондентів північного, південного та східного регіонів України. Необхідно зауважити, що для групи студентів північного регіону нація наділяється ознаками фемінності, натомість, для студентів південного та східного регіонів України нація більшою мірою є маскулінною. Так, наприклад, у респондентів східного регіону фактор *Маскулінність* утворюється шкалами мужній, вільний, могутній, цілий. Досить схожим за змістовим наповненням є фактор *Маскулінність* у факторній картині оцінок групи досліджуваних південного регіону України: утворюється шкалами мужній та могутній. Здавалось, що

«жіночність української нації» беззаперечна: про це писала всі – від письменників до науковців. І в нашому дослідженні така характеристика української нації як її фемінність піддається сумніву; не для всіх представників України нація – це суто жіночий образ, виявляється, що для жителів південного та східного регіонів України нація постає в чоловічому та мужньому образі.

Ще однією особливістю, яка об'єднує групи східного та південного регіонів України, є загальний для обох груп фактор під назвою *Близькість рідного*. Цей фактор зустрічається в факторній картині оцінок як студентів південного регіону, так і східного, що вказує на взаємозв'язок таких характеристик як *близький* та *рідний*. Для респондентів цих двох груп нація сприймається рідною, якщо вона близька. Близькість може означати відповідність власним (регіональним) психологічним характеристикам. В даному контексті це розуміється нами так: критерій психологічної близькості є необхідною умовою для того, щоб націю вважати рідною.

Психосемантичною особливістю самосвідомості респондентів північного регіону є фактор, що отримав назву *Цілісність*. Особливість цього фактору виявляється в тому, що він зустрічається в факторній картині оцінок лише респондентів північного регіону. Цілісність як характеристика нації не є основною в семантичному полі студентів західного, східного та південного регіонів України. Представники північного регіону вважають націю цілісною, і, можливо, більше за інших відчують відповідальність за збереження цілісності своєї країни. Функція інтеграції, об'єднання, збереження цілісності країни є наскрізною в психологічному портреті представників північного регіону України.

Узагальнюючи отримані дані в ході факторизації поняття *Нація*, можемо зробити наступні висновки: ключове поняття національної самосвідомості оцінюється абсолютно позитивно респондентами всіх досліджуваних груп. Загальним для всіх респондентів є те, що нація

наділяється такими характеристиками як приємна, добра, гарна, весела, дружня. Разом з тим, необхідно звернути увагу на особливості оцінних характеристик нації в психосемантичному просторі представників різних регіонів України. Ми визначили *специфічні* фактори, які притаманні певній досліджуваній групі та виокремлюють її посеред інших (не повторюються, не мають аналогів):

- фактори *Щастя бути вільним*, *Цілісність*, *Фемінність* є психосемантичними особливостями респондентів північного регіону України;
- фактор *Природність* є психосемантичною особливістю південного регіону України;
- фактор *Розум і Молодість* є психосемантичною особливістю студентів східного регіону України;
- фактор *Щирість* є психосемантичною особливістю західного регіону України.

Також нами були виокремлені фактори, що є однаковими для декількох досліджуваних груп (так звані парні порівняння).

- фактори *Маскулінність* та *Близькість рідного* присутні в факторній картині оцінок респондентів східного та південного регіонів України;
- фактор *Простота* наявний в факторній картині оцінок респондентів південного та північного регіонів України;
- фактор *Шляхетність* зустрічається в факторній картині оцінок респондентів східного та західного регіонів України.

2.4. Регіональні особливості колективної самооцінки студентами своєї національної спільноти

Наступним етапом нашого дисертаційного дослідження була інтерпретація отриманих результатів в ході обробки даних методики «Шкала колективної самооцінки» («Collective Self-Esteem Scale (CSES)», R. Luhtanen, J. Crocker). Як вище згадувалось, в методиці закладені чотири субшкали:

- 1) оцінка членства (Membership Esteem);
- 2) приватна-колективна самооцінка (Private Collective Self-Esteem);
- 3) публічна-колективна самооцінка (Public Collective Self-Esteem);
- 4) значимість для ідентичності (Importance to Identity).

Обробка даних передбачала кількісний та якісний аналіз отриманих результатів. Кількісний аналіз полягав у використанні методу описової статистики (відсотковий розподіл за кожною субшкалою методики) та застосування однофакторного дисперсійного аналізу з метою встановлення статистично значущої різниці досліджуваних груп.

В кожній групі досліджуваних була встановлена кількість респондентів у відсотковому відношенні, розподілених за рівнями самооцінки. Мінімальне значення шкали – 0 балів, максимальне значення шкали – 7 балів. Таким чином, значення розподілялися за рівнями:

- 0-2 балів – низький рівень;
- 3-5 балів – середній рівень;
- 6-7 балів – високий рівень самооцінки.

Нижче представлені результати обробки методики CSES серед представників чотирьох регіонів України (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Відсотковий розподіл за рівнями шкали колективної самооцінки
серед досліджуваних груп, %

Шкала	Оцінка Членства			Приватна-колективна самооцінка			Публічна-колективна самооцінка			Значимість для ідентичності		
Рівень Регіон	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий	Низький	Середній	Високий
Північ	-	79,0	21,0	1,6	46,8	51,6	1,6	74,2	24,2	16,1	77,4	6,5
Південь	7,9	82,9	9,2	9,2	50,0	40,8	13,8	72,4	13,8	28,9	71,1	-
Захід	5,9	86,3	7,8	3,9	35,3	60,8	5,9	72,5	21,6	11,8	78,4	9,8
Схід	5,7	84,1	10,2	2,5	60,5	36,9	5,1	80,3	14,6	24,0	74,1	1,9

Отже, отримані дані дозволяють зробити певні висновки. Студенти *північного регіону* України відчувають себе хорошими членами своєї нації та високо позитивно оцінюють свою націю. На думку цих студентів, «інші» оцінюють їх націю значною мірою позитивно. Поряд з тим, нація як соціально релевантна група для становлення Я-концепції не досить важлива для представників даного регіону.

У значної більшості респондентів *південного регіону* України превалює середній рівень оцінки членства. Це означає, що студенти не вважають себе «надто хорошими» і водночас не вважають себе «занадто поганими» членами своєї нації. Ті ж самі висновки можна екстраполювати і на таку характеристику як значимість себе відносно своєї спільноти. Студенти південного регіону в переважній більшості мають середній та високий рівні приватної-колективної самооцінки. Отже, цими студентами нація сприймається досить позитивно. Також фіксуємо середні показники публічної-колективної самооцінки, що вказують на помірну оцінку себе

«очима інших». Для студентів південного регіону важливість своєї нації також не є основною та першочерговою у структурі Я-концепції особистості.

Більшість респондентів *західного регіону* України мають середній рівень за шкалою оцінка членства, відтак вважають себе «середньо хорошими» представниками своєї нації. Респонденти цієї групи ставляться до своєї нації безумовно позитивно (на високому рівні показників). Також фіксуємо високі показники за шкалою публічна-колективна самооцінка: вони вважають, що «інші» оцінюють їх націю позитивно. Нація для студентів західного регіону України відіграє помірно важливу роль для ідентичності загалом.

Студенти *східного регіону* України у більшості вважають себе «середньо хорошими» членами української нації. Нація сприймається респондентами привабливою та хорошою. На думку студентів, «інші» оцінюють українську націю в цілому нормально, середньо. Нація як релевантна соціальна група не є важливою для становлення ідентичності особистості студента східного регіону України.

Для встановлення статистично значущої різниці між групами за показниками методики «Шкала колективної самооцінки» (порівняльний аналіз чотирьох груп) був застосований однофакторний дисперсійний аналіз, який дав змогу встановити співвідношення середніх значень досліджуваних груп (табл. 2.8).

Таблиця 2.8

Міжгрупові відмінності за шкалою колективної самооцінки українських студентів (однофакторний дисперсійний аналіз)

Назва шкали	F	Sig.
Оцінка членства	5,837	0,001
Приватна-колективна самооцінка	7,251	0,000
Публічна-колективна самооцінка	6,068	0,000
Значимість для ідентичності	7,556	0,000

Отже, за результатами однофакторного дисперсійного аналізу можемо констатувати статистично значущу різницю між досліджуваними групами за всіма шкалами методики: оцінка членства, приватна-колективна самооцінка, публічна-колективна самооцінка, значимість для ідентичності.

За допомогою апостеріорного критерію нами також були встановлені попарні порівняння цих груп. Відмінності в оцінюванні значимості себе як представника національної спільноти представлені в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Порівняння оцінки значимості себе як представника національної спільноти між групами

Регіон	Підгрупа для альфа = 0.05	
	1	2
Схід	4,494	4,984
Південь	4,572	
Захід	4,622	
Північ		

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA) були виділені дві підгрупи, кожна з яких сформована відповідно до показника внутрішньогрупової однорідності. До першої належить група північного регіону, до другої підгрупи – східний, західний та південний регіони. З огляду на отримані дані, можемо стверджувати, що у студентів північного регіону вищий рівень значимості себе як членів національної спільноти в порівнянні зі студентами південного, західного та східного регіонів України. Нашою гіпотетичною інтерпретацією даних є те, що студенти північного регіону України проживають ближче до економічного, культурного та духовного центру країни – столиці (м. Київ); і така близькість до «серця України» може надавати відчуття більшої значимості себе як представників нації у порівнянні з представниками інших регіонів.

Дещо іншою є картина міжгрупових порівнянь за шкалою приватна-колективна самооцінка (табл. 2.10).

Таблиця 2.10

Міжгрупове порівняння оцінок студентами своєї національної спільноти

Регіон	Підгрупа для альфа = 0.05	
	1	2
Схід	5,073	
Південь	5,166	
Північ		
Захід		
		5,593
		5,743

За результатами, отриманими в ході однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA), були виділені дві підгрупи. До першої підгрупи належать респонденти північного та західного регіонів, до другої підгрупи – респонденти південного та східного регіонів. З огляду на отримані дані,

можемо стверджувати, що в оцінюванні своєї нації респонденти південного регіону схожі з респондентами східного регіону, а респонденти західного регіону схожі з респондентами північного регіону. Пара «захід-північ» має вищі показники за цією шкалою в порівнянні з парою «схід-південь». Незважаючи на відмінності між виокремленими парами груп, необхідно звернути увагу на загально позитивні оцінки своєї нації студентами всіх досліджуваних груп, що є важливим фактором у становленні національної самосвідомості особистості.

Далі представляємо порівняння груп за шкалою публічна-колективна самооцінка (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

**Міжгрупове порівняння оцінки своєї національної спільноти
«очима інших»**

Регіон	Підгрупа для альфа = 0,05	
	1	2
Південь	4,157	
Схід		4,649
Захід		4,830
Північ		4,859

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу була виявлена статистично значуща різниця між студентами південного регіону (перша підгрупа) та студентами північного, західного та східного регіонів (друга підгрупа). Найнижчі показники за цією шкалою мають студенти південного регіону України. На їх думку, українська нація оцінюється «іншими» негативно. Респонденти південного регіону сумніваються в тому, що інші нації можуть оцінювати українську націю високо позитивно.

Попарні порівняння оцінки значимості своєї національної спільноти для ідентичності українськими студентами представлені в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Порівняння оцінки значимості своєї національної спільноти для ідентичності

Регіон	Підгрупа для альфа = 0.05	
	1	2
Схід	3,464	3,914 4,178
Південь	3,472	
Північ		
Захід		

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу були виявлені дві пари груп, які значущо відрізняються одна від одної. Перша пара – респонденти східного та південного регіонів, друга пара – респонденти західного та північного регіонів. Для студентів східного та південного регіонів значимість нації для ідентичності є нижчою, ніж для студентів західного та північного регіонів.

На підставі отриманих результатів нами був проведений якісний та кількісний порівняльний аналіз, що дав змогу виділити спільні та особливі характеристики в оцінюванні своєї нації респондентами чотирьох досліджуваних груп. Загальною особливістю для всіх чотирьох груп досліджуваних є високі показники за шкалою приватна-колективна самооцінка. Українські студенти оцінюють свою націю цілком позитивно, на високому рівні. Нація сприймається як хороша та приваблива для значної частини українського студентства. Також спільною особливістю для більшості респондентів є низькі показники за шкалою «Значимість для ідентичності». Студентська молодь України вважає, що нація не відіграє

важливої ролі у формуванні їхньої особистості. В контексті теорії соціальної ідентичності, повинна існувати домінуюча ідентичність, яка стає основою для інтегральної ідентичності. Як бачимо, національна ідентичність не є базовою у самосвідомості студентів-українців.

Також нами були виокремлені регіональні особливості – групові характеристики, які значно відрізняють певну досліджувану групу від інших, або одну пару груп від іншої пари (парні порівняння). Рівень значущості себе як представника своєї нації найвищий у респондентів північного регіону України. На думку студентів північного регіону, вони є досить хорошими та значимими представниками своєї національної спільноти. Студенти західного та північного регіонів в порівнянні зі студентами східного та південного регіонів більш позитивно оцінюють свою націю. Найвищі оцінки українська нація отримує від студентів західного регіону. Представники південного регіону України схильні до думки про те, що «інші» оцінюють українську націю не досить позитивно. У такому контексті можна говорити про те, що у студентів південного регіону більш актуальним є «комплекс національної неповноцінності», ніж у студентів інших регіонів.

2.5. Структура ставлення студентів до національної спільноти

З метою визначення структури ставлення до своєї нації (та себе як представника нації) був застосований модифікований опитувальник самоставлення В.В. Століна та С.Р. Пантелєєва. Опитувальник складається з 57 суджень ствердного типу, що вимагають від досліджуваного відповіді типу «так – ні». Формалізована процедура вимірювання скерована на отримання в кінцевому рахунку таких даних: загальне прийняття або

неприйняття своєї нації, повага, симпатія, інтерес, очікування позитивного ставлення до неї, якості послідовності, впевненості, а також почуття прийняття, розуміння або звинувачення, що стосуються своєї нації. В процесі обробки «сирі бали» переводяться у накопичувальні частоти, які є показником певного рівня вираженості ознаки: менше 50 % – ознака не виражена; 50-74 % – ознака виражена; більше 74 % – ознака ярко виражена.

Нами були порівняні чотири групи досліджуваних окремо за кожною шкалою методики ставлення до своєї нації. Після якісного аналізу отриманих результатів (у відсотковому співвідношенні за кожним рівнем вимірюваної ознаки) з метою визначення статистично значущої різниці середніх значень між групами досліджуваних нами був застосований однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA). Обґрунтованість застосування однофакторного дисперсійного аналізу наведена в розділі 2.1.

Логіка інтерпретації отриманих результатів полягала в наступному: на першому етапі інтерпретувались показники шкал, за якими не було встановлено статистично значущої різниці (загальні особливості для респондентів всіх досліджуваних груп), на другому етапі інтерпретувались показники шкал, за якими було встановлено статистично значущу різницю (міжрегіональні особливості).

Отже, статистично значущої різниці не було встановлено за наступними шкалами: Інтегральне почуття до своєї нації, Самоповага, Аутосимпатія, Очікуване ставлення від інших, Самовпевненість, Самоприйняття, Самопослідовність, Саморозуміння. Характеристики ставлення до своєї нації та їх кількісні значення (частотний розподіл) представлені в рисунку 2.1.

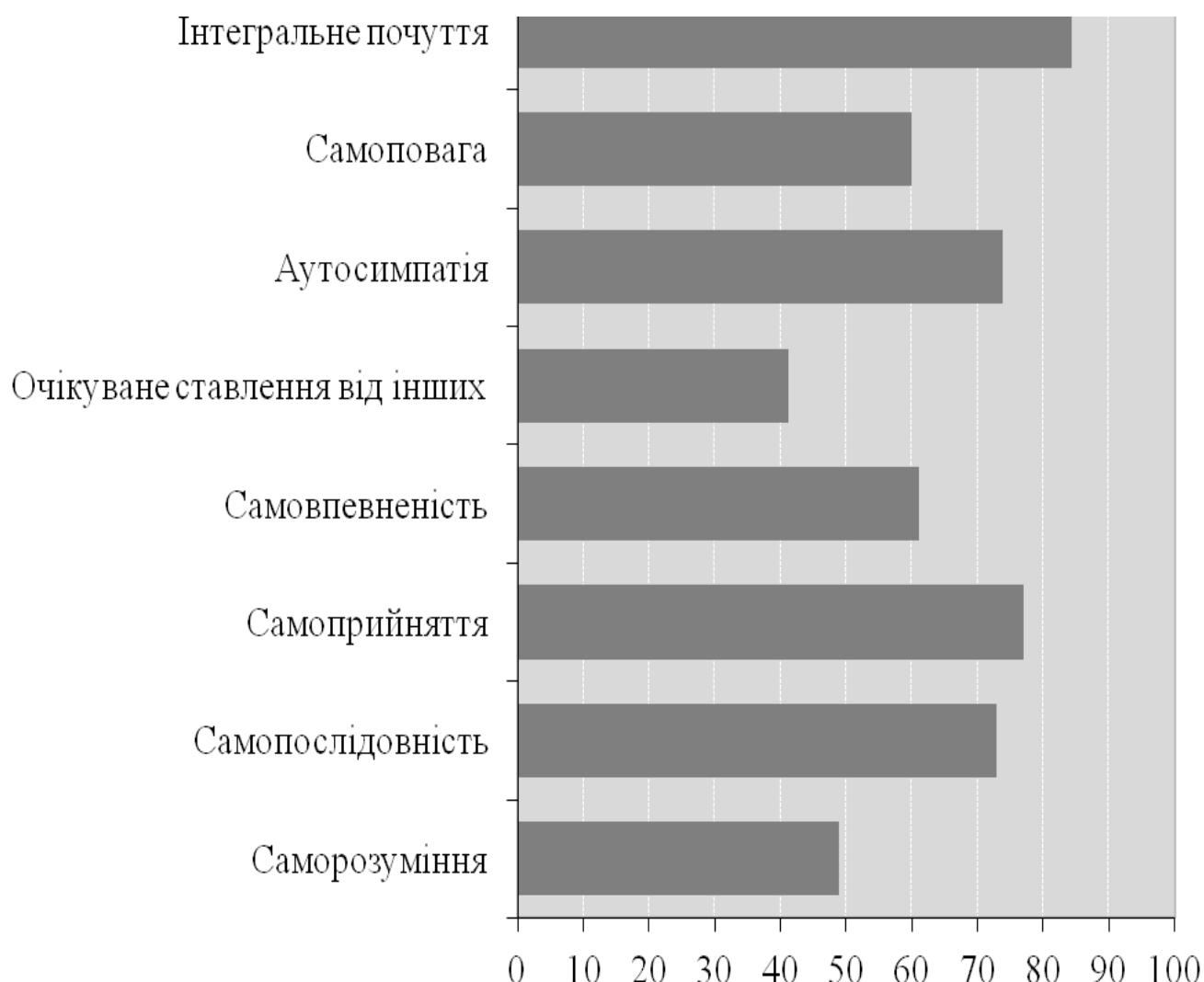

Рис. 2.1 Накопичені частоти показників ставлення до своєї нації українських студентів

Найвищі показники визначаються шкалою Інтегральне почуття до своєї нації (84,3%), що свідчить про безумовно позитивне оцінювання українськими студентами своєї нації. У прийнятті рішень молоді українці схильні до самокерівництва та самопослідовності (72,9%), тобто у великій мірі контролюють свої дії та наміри, схильні діяти раціонально. Сприймаючи себе як окрему соціальну групу (77,1 %), переважна більшість українців усвідомлюють наявність специфічно національних рис їхньої

особистості, які є складовою частиною самосвідомості. Досить чітко виражена ознака за шкалою аутосимпатії (73,9 %) свідчить про позитивне ставлення українців до власної національної спільноти. Знижені показники за шкалами самовпевненості (61,1%) та самоповаги (60,0 %) говорять про те, що сучасна українська молодь не цілком впевнена в силах своєї нації. Причиною цього є об'єктивні фактори сучасного життя, які істотно впливають на формування національної самовпевненості та самоповаги. Знижені показники за шкалою Саморозуміння (48,8%) вказують на те, що українські студенти погано розуміють свої національно-психологічні риси. Найнижчі показники фіксуються по шкалі Очікуване відношення від інших (41,2%). Орієнтація на сприймання своєї нації ззовні не свідчить про самовпевненість українців: позитивного ставлення з боку інших націй не очікується.

Окремо нами розглядаються дві шкали, за якими було встановлено статистично значущу різницю між досліджуваними групами. Ними є шкали Самоінтерес та Самозвинувачення. Перед тим як представити результати міжгрупових порівнянь, необхідним вбачається вказати на загальні тенденції в оцінюванні своєї нації за цими шкалами. Накопичені частоти показників шкал Самоінтересу та Самозвинувачення представлені нижче (див. рис. 2).

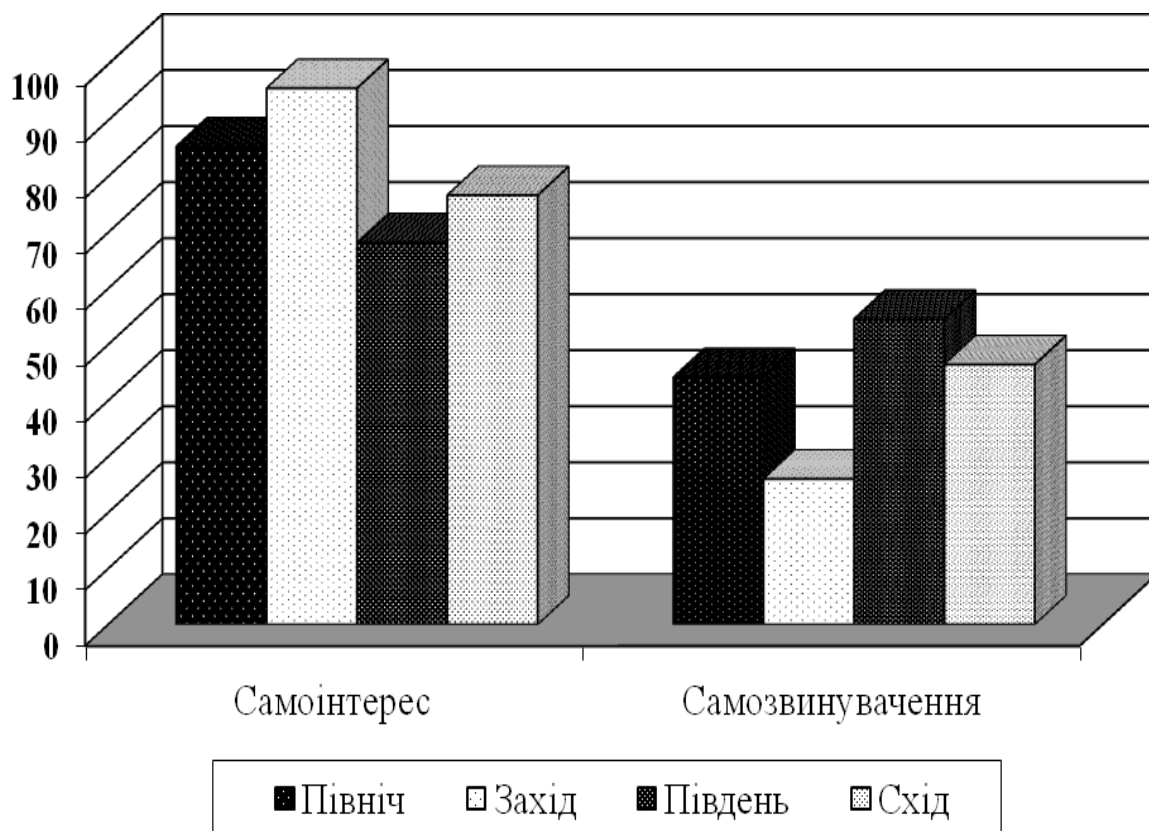

Рис. 2.2 Накопичені частоти показників Самоінтересу та Самозвинувачення українських студентів

Показники шкали Самоінтерес вказують на те, що українські студенти у своїй більшості цікавляться своєю нацією, її історією, культурним та духовним життям, а також їм цікаві прояви власного національного «Я». Показники шкали Самозвинувачення вказують на те, що українські студенти схильні звинувачувати свою націю, докоряти їй та вбачати всі неприємності в ній самій. Майже половина молодих українців звинувачує свою націю у життєвих труднощах та негараздах.

За результатами однофакторного дисперсійного аналізу було встановлено статистично значущу різницю між досліджуваними групами за шкалою Самоінтерес (див. таблицю 2.13).

Таблиця 2.13

Міжгрупове порівняння показників за шкалою Самоінтерес

Регіон	Підгрупа для альфа = 0.05	
	1	2
Схід	7,986	
Південь	8,378	
Північ		8,841
Захід		9,130

Отже, в ході аналізу було визначено дві пари груп, які значущо відрізняються одна від одної. Перша пара – респонденти східного та південного регіонів, друга пара – респонденти західного та північного регіонів України. Студенти західного та північного регіонів проявляють значно більшу зацікавленість до своєї нації та національного в собі, ніж студенти східного та південного регіонів.

За шкалою Самозвинувачення також було встановлено статистично значущу різницю між досліджуваними групами (див. таблицю 2.14).

Таблиця 2.14

**Міжгрупове порівняння показників за шкалою
Самозвинувачення**

Регіон	Підгрупа для альфа = 0.05	
	1	2
Захід	3,826	
Північ	4,412	4,412
Схід	4,464	4,464
Південь		4,739

Шкала Самозвинувачення також має не однакові показники серед українського студентства, наявна міжгрупова відмінність. Встановлена статистично значуща різниця між респондентами західного та південного регіонів України. Серед студентів західного регіону самозвинувачення не є домінуючою ознакою ставлення до своєї нації (26 %), натомість, як серед студентів південного регіону це досить поширена характеристика (54,5%). Студенти південного регіону України значно більше за інших схильні до звинувачення своєї нації.

Таким чином, українські студенти мають безумовно позитивне ставлення до своєї нації з високим рівнем самоінтересу та прийняття себе, здатними керувати своїм життям, з достатнім рівнем самоповаги та самовпевненості. Разом з тим молоді українці демонструють схильність до самозвинувачення, а також погано розуміють свою націю. Найбільш «западаючим» місцем в структурі самоствавлення до нації є орієнтація на сприймання своєї нації ззовні: значна кількість українців вважає, що інші національні спільноти не можуть оцінити їх власну високо позитивно.

Також нами були виокремлені регіональні особливості – групові характеристики, які значно відрізняють певну досліджувану групу від інших, або одну пару груп від іншої пари. Студенти західного та північного регіонів проявляють значно більшу зацікавленість до своєї нації та національного в собі, ніж студенти східного та південного регіонів. Студенти західного регіону менше за інших звинувачують свою націю, в той час як студенти південного регіону більше за інших звинувачують свою національну спільноту.

2.6 Співвідношення показників компонентів національної самосвідомості українських студентів

Діагностика компонентів національної самосвідомості дала змогу виділити ті показники, що мають низький рівень. На нашу думку, це ті особливості, що вказують на «проблемні місця» в структурі національної самосвідомості. Першочерговим завданням в цьому контексті є підвищення означених показників, що стане основною метою подальшого формувального експерименту. З огляду на це, досить важливим є визначення зв'язку «проблемних» компонентів з іншими досліджуваними компонентами національної самосвідомості. Інакше кажучи, знаючи взаємозв'язок певного компоненту з іншими, можливо здійснювати як прямий, так і непрямий вплив з метою підвищення його рівня. Ще одним аргументом вибіркості співвідношення компонентів є велика кількість встановлених кореляційних зв'язків, які є не стільки інформативними даними, скільки конвергентною валідизацією застосованих методик. Таким чином, нами були проаналізовані кореляційні зв'язки наступних компонентів: *значимість нації для ідентичності, національне саморозуміння, національне самозвинування, очікуване ставлення від інших*. Коефіцієнт кореляції r -Пірсона був застосований для встановлення зв'язку між показниками шкал методик – Шкала колективної самооцінки та Опитувальник національного самоставлення. Також нами був застосований непараметричний коефіцієнт кореляції r -Спірмена, який має місце при вимірюванні ознаки, що представлена в порядковій шкалі. Такою ознакою в нашому дослідженні є показники за відповідями Анкети на визначення національної, етнічної та регіональної приналежності.

Інтерпретація коефіцієнта кореляції проводилась відповідно до рівня сили зв'язку: враховувались значимі кореляції ($r > 0,30$, $r > -0,30$) при рівні значущості $p \leq 0,05$, $p \leq 0,01$.

Отже, проаналізуємо співвідношення *значимості нації* для *ідентичності* з іншими досліджуваними компонентами національної самосвідомості (див. табл. 2.15).

Таблиця 2.15

**Співвідношення значимості нації для ідентичності з іншими
компонентами національної саомсвідомості**

Співвідношення показників	Коефіцієнт кореляції r-Спірмена	Рівень значимості (p-level)
1. Значимість нації для ідентичності / Я відчуваю себе представником своєї нації	0,306	0,01
2. Значимість нації для ідентичності / Я відчуваю відповідальність за свою націю	0,345	0,01
3. Значимість нації для ідентичності / Я пишаюся своєю нацією	0,313	0,01
	Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	
4. Значимість нації для ідентичності / Національна аутосимпатія	0,333	0,01
5. Значимість нації для ідентичності / Очікуване відношення від інших	0,311	0,01
6. Значимість нації для ідентичності / Національний самоінтерес	0,355	0,01
7. Значимість нації для ідентичності / Національне самоприйняття	0,372	0,01
8. Значимість нації для ідентичності / Національне самозвинувачення	-0,301	0,01

Отже, аналіз встановлених кореляційних зв'язків свідчить про те, що показник ціннісного компоненту національної самосвідомості *Значимість нації для ідентичності* співвідноситься з відчуттям себе як представника нації, відчуттям відповідальності за свою націю, національною аутосимпатією, очікуваним відношенням від інших, самоінтересом, самоприйняттям (прямий кореляційний зв'язок) та самозвинуваченням (обернений кореляційний зв'язок). Ця закономірність може бути охарактеризована наступним чином: значимість нації для ідентичності

підвищується при інтенсифікації відчуття себе як представника своєї нації, відчутті відповідальності за свою національну спільноту, збільшенні зацікавленості та симпатії до своєї нації, при більшому усвідомленні своїх національних рис та очікуванні позитивного ставлення від інших. Також національне в структурі самосвідомості стане більш значимим, якщо українці почнуть менше звинувачувати свою націю. Самозвинувачення є не конструктивним явищем в суспільній свідомості молодих українців. Можна припустити, що самозвинувачення може мати певний мобілізуючий ефект в життєдіяльності суспільної групи, однак отримані дані вказують на протилежне. Усвідомлення своїх недоліків та «поганого» в собі не мають стимулюючого ефекту для української нації.

Далі проаналізуємо встановлені співвідношення національного саморозуміння з іншими показниками національної самосвідомості, які представлені в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16

**Співвідношення національного саморозуміння з іншими показниками
національної самосвідомості**

Співвідношення показників	коефіцієнт кореляції r- Пірсона	Рівень значимості (p-level)
1. Національне саморозуміння / Національна самоповага	0,417	0,01

За результатами кореляційного аналізу була виявлена одна значуща кореляція між національним саморозумінням та національною самоповагою. Інтерпретація полягає в наступному: чим більше студенти розуміють себе як представників національної спільноти, тим більше вони поважають себе. Зворотній зв'язок бачиться мало змістовним: якщо молодий українець поважає себе та свою націю, тим більше він її розуміє. На нашу думку, кореляція між саморозумінням та самоповагою може бути представленою лише в єдиному ключі: більше саморозуміння – більше

самоповаги. Отже, задля того, щоб поважати себе як представника нації, необхідною умовою є розуміння себе. Якщо особистість розуміє себе, свої позитивні та негативні сторони, вона диференціює ті частини своєї особистості, якими може пишатися, які заслуговують на повагу, а також ті особливості, які потребують корекції або розвитку. Саморозуміння, усвідомлення психологічних особливостей своєї нації підвищує у студентів повагу до своєї національної спільноти. Цей факт потрібно враховувати при формуванні національної самосвідомості, а саме, залучати студентів до саморефлексії (аналіз психологічних рис, поведінкових стереотипів та особливостей менталітету українців).

Далі представляємо інтерпретацію кореляційного зв'язку національного самозвинувачення з іншими компонентами національної самосвідомості (див.табл. 2.16)

Таблиця 2.17

**Співвідношення національного самозвинувачення з іншими
показниками національної самосвідомості**

Співвідношення показників		Коефіцієнт кореляції r- Спірмена	Рівень значимості (p-level)
1.	Національне самозвинувачення / Я пишаюсь своєю нацією	-0,421	0,01
		Коефіцієнт кореляції r- Пірсона	
2.	Національне самозвинувачення / Національна аутосимпатія	-0,572	0,01
3.	Національне самозвинувачення / Очікуване ставлення від інших	-0,363	0,01
4.	Національне самозвинувачення / Національний самоінтерес	-0,494	0,01

Отже, у вище представлений таблиці бачимо чотири зворотні кореляційні зв'язки, що є свідченням того, що самозвинувачення себе як представника національної спільноти не є конструктивним та таким, що не сприяє розвитку національної самосвідомості. Зворотній кореляційний

зв'язок вказує на те, що при підвищенні показника однієї величини, буде знижуватись показник іншої. В даному контексті можемо говорити про наступне: чим більше молодий українець буде звинувачувати себе, тим менше він буде пишатися своєю нацією; чим більше буде звинувачити себе, тим меншою буде симпатія до себе як представника нації; чим більше самозвинувачення, тим менше очікуваного позитивного ставлення від інших представників національних спільнот; чим більше самозвинувачення, тим менше зацікавленість у своїй особистості та особливостях себе як українця. Таким чином, національне самозвинувачення є деструктивним явищем, що знижує рівень інших компонентів національної самосвідомості. Самозвинувачення, на відміну від конструктивної критики, не має мобілізуючого ефекту та поштовху до саморозвитку. Отже, необхідною умовою формування та розвитку національної самосвідомості є корекція установки самозвинувачення.

Далі представляємо аналіз кореляційних зв'язків співвідношення очікуваного ставлення від інших з іншими показниками національної самосвідомості (див.табл. 2.18).

Таблиця 2.18

Співвідношення очікуваного ставлення від інших з іншими показниками національної самосвідомості

Співвідношення показників		Коефіцієнт кореляції r-Пірсона	Рівень значимості (p-level)
1.	Очікуване ставлення від інших / Публічна-колективна самооцінка	0,505	0,01
2.	Очікуване ставлення від інших / Національний самоінтерес	0,641	0,01
3.	Очікуване ставлення від інших / Національне самоприйняття	0,411	0,01
		Коефіцієнт кореляції r-Спірмена	
4.	Очікуване ставлення від інших / Я поважаю цінності та почуття всіх представників своєї нації	0,487	0,01
5.	Очікуване ставлення від інших / Я пишаюся своєю нацією	0,465	0,01

З вище представленої таблиці фіксуємо наступні кореляційні зв'язки: прямий кореляційний зв'язок очікуваного ставлення від інших з публічною колективною самооцінкою, національним самоінтересом, національним самосприйняттям, з відчуттям поваги до цінностей та почуттів всіх представників своєї нації та почуттям гордості за свою націю. Цілком очевидним є кореляційний зв'язок очікуваного ставлення від інших з публічною-колективною самооцінкою – шкали вимірюють одну й ту саму властивість, а саме думку респондента про відношення до своєї нації з боку інших. Досить змістовними є кореляційні зв'язки між очікуваним ставленням від інших та самосприйняттям і самоінтересом. Це означає, що чим більше молодий українець буде сприймати себе та свою націю (з перевагами та недоліками), чим більше він буде зацікавлений у житті своєї національної спільноти, чим більше буде аналізувати свою поведінку, думки, почуття, тим більш позитивною буде оцінка нації з боку інших (на суб'єктивному рівні). Очікуване ставлення від інших напряму залежить від інтересу до себе та самосприйняття. Також фіксуємо кореляційні зв'язки між очікуваним ставленням від інших та відчуттям поваги до представників своєї нації та почуттям гордості за свою націю. Чим більше український студент поважає представників своєї нації, тим більш позитивного оцінювання він очікує від представників інших національних спільнот. Такий самий зв'язок прослідковується і з почуттям гордості за свою націю: чим сильніше почуття гордості за свою націю, тим кращою, на його думку, оцінюють інші його націю. Отже, задля того, щоб підвищити очікуване ставлення від інших, українській молоді необхідно навчитись поважати представників своєї національної спільноти та відчувати гордість за свою націю.

Отже, з метою визначення співвідношення низьких показників з іншими показниками національної самосвідомості нами був здійснений кореляційний аналіз, який дав наступні результати. *Значимість нації для*

ідентичності буде підвищуватись при інтенсифікації відчуття себе як представника своєї нації, відчутті відповідальності за свою національну спільноту, збільшенні зацікавленості та симпатії до своєї нації, при більшому усвідомленні своїх національних рис та очікуванні позитивного ставлення від інших; значимість нації для ідентичності буде зростати, якщо молоді українці почнуть менше звинувачувати свою націю. *Національне саморозуміння* має співвідношення з національною самоповагою. Чим більше студенти розуміють себе як представників національної спільноти, тим більше вони поважають себе. *Національне самозвинувачення* має носить деструктивний характер в національній самосвідомості студентської молоді України. Чим більше молодий українець звинувачує себе, тим менше він пишається своєю нацією; чим більше звинувачує себе, тим меншою є симпатія до себе як представника нації; чим більше самозвинувачення, тим менше очікуваного позитивного ставлення від інших представників національних спільнот; чим більше самозвинувачення, тим менше зацікавленість у власних психологічно-національних особливостях. Таким чином, національне самозвинувачення є деструктивним явищем, що знижує рівень інших компонентів національної самосвідомості. *Очікуване ставлення від інших* має позитивний кореляційний зв'язок з самосприйняттям, самоінтересом, відчуттям поваги до представників своєї нації та почуттям гордості за свою націю. Чим більше український студент сприймає себе та свою націю (з перевагами та недоліками), чим більше він зацікавлений у житті своєї національної спільноти, тим більш позитивною є оцінка нації з боку інших (на суб'єктивному рівні). Чим більше український студент поважає представників своєї нації, тим більш позитивного оцінювання він очікує від представників інших національних спільнот. Чим сильніше почуття гордості за свою націю, тим позитивнішою є оцінка власної національної спільноти іншими.

Висновки до другого розділу

Аналіз результатів емпірично-діагностичного дослідження змісту психологічних особливостей національної самосвідомості дав змогу зробити наступні висновки:

1) Аналіз результатів дослідження національної, етнічної та регіональної приналежності представників студентської молоді України дав змогу зробити висновок про те, що найвищі показники емоційно-ціннісного компонента самосвідомості знаходяться у площині національного та регіонального. Актуальним для студентів північного, південного та західного регіонів є відчуття приналежності до своєї нації, відчуття поваги до цінностей та почуттів представників своєї нації та позитивне ставлення до національної спільноти. Найбільш актуальним для студентів східного регіону України є відчуття приналежності до свого регіону. Почуття та цінності представників східного регіону розміщуються в площині «регіонального», а не «національного» чи «етнічного». Етнічна приналежність загалом має другорядну роль в оцінних судженнях українців. Приналежність до етносу має одиничний прояв у судженнях студентів південного регіону України, що стосується гордості за свій етнос. Спільним для всіх груп досліджуваних є відчуття відповідальності за власний регіон. Найвищі показники емоційно-ціннісного компонента самосвідомості, що знаходяться у площині національного, показали респонденти північного регіону.

2) Аналіз та інтерпретація результатів семантичної диференціації ключового поняття національної самосвідомості дали змогу зробити висновок щодо абсолютно позитивної оцінки нації респондентами всіх досліджуваних груп. Нація наділяється такими характеристиками як приємна, добра, гарна, весела, дружня. Разом з тим наявні особливості оцінних характеристик нації в психосемантичному просторі представників різних регіонів України. Фактори *Щастя бути вільним*, *Цілісність*,

Фемінність є психосемантичними особливостями респондентів північного регіону України; фактор *Природність* є психосемантичною особливістю південного регіону України; фактор *Розум і Молодість* є психосемантичною особливістю студентів східного регіону України; фактор *Щирість* є психосемантичною особливістю західного регіону України. Також нами були виокремлені фактори, що є спільними для декількох досліджуваних груп. Фактори *Маскулінність* та *Близькість рідного* присутні в факторній картині оцінок респондентів східного та південного регіонів України. Фактор *Простота* наявний в факторній картині оцінок респондентів південного та північного регіонів України. Фактор *Шляхетність* зустрічається в факторній картині оцінок респондентів східного та західного регіонів України.

3) Якісний та кількісний аналіз колективної самооцінки студентів-українців дав змогу виділити загальні та особливі характеристики респондентів чотирьох досліджуваних груп. Загальними особливостями для українських студентів є високі показники за шкалою «Приватна-колективна самооцінка» та низькі показники за шкалою «Значимість для ідентичності». Українські студенти оцінюють свою націю цілком позитивно, на високому рівні. Нація сприймається як хороша та приваблива для значної частини українського студентства. Разом з тим, студентська молодь України вважає, що нація не відіграє важливої ролі у формуванні їхньої особистості. Рівень значущості себе як представників своєї нації найвищий у респондентів північного регіону України. Студенти західного та північного регіонів в порівнянні зі студентами східного та південного регіонів більш позитивно оцінюють свою націю. Найвищі оцінки українська нація отримує від студентів західного регіону. Представники південного регіону України більш схильні до думки про те, що «інші» оцінюють українську націю не досить позитивно.

4) Аналіз структури ставлення до своєї нації свідчить про те, що українські студенти мають безумовно позитивне ставлення до своєї нації з високим рівнем самоінтересу та прийняття себе, здатними керувати своїм життям, з достатнім рівнем самоповаги та самовпевненості. Разом з тим молоді українці демонструють схильність до самозвинувачення, а також погано розуміють свою націю. Найбільш «западаючим» місцем в структурі самоствавлення є орієнтація на сприймання своєї нації ззовні: значна кількість українців вважає, що інші національні спільноти не можуть оцінити їх власну високо позитивно. Студенти західного та північного регіонів проявляють значно більшу зацікавленість до національного, ніж студенти східного та південного регіонів. Студенти південного регіону більш схильні до звинувачення своєї нації, ніж студенти інших регіонів України.

5) Аналіз співвідношення низьких показників з іншими показниками національної самосвідомості дав змогу зробити наступні висновки. *Значимість нації для ідентичності* позитивно корелює з відчуттям себе як представника своєї нації, відчуттям відповідальності за свою національну спільноту, інтересом та симпатією до своєї нації; має негативний кореляційний зв'язок з самозвинуваченням. *Національне саморозуміння* має позитивний кореляційний зв'язок з національною самоповагою. *Національне самозвинувачення* має співвідношення (обернений кореляційний зв'язок) з відчуттям гордості за свою націю, аутосимпатією, самоінтересом, очікуваним ставленням від інших. *Очікуване ставлення від інших* має позитивний кореляційний зв'язок з самосприйняттям, самоінтересом, відчуттям поваги до представників своєї нації та почуттям гордості за свою націю.

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

В розділі з метою пошуку оптимальних способів формування національної самосвідомості студентської молоді охарактеризовано психологічні особливості формування національної самосвідомості представників різних регіональних ментальностей; розроблено програму формування національної самосвідомості студентської молоді; статистично доведено ефективність запропонованої програми.

3.1 Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України

На основі результатів, отриманих в ході констатувального експерименту, нами були визначені особливості національної самосвідомості, які притаманні українським студентам, які є представниками різних регіональних ментальностей. Ці особливості стали підґрунтям для виокремлення психологічних особливостей формування національної самосвідомості українських студентів. Нами висувається думка про те, що підвищення рівня національної самосвідомості буде відбуватись значно швидше та ефективніше, якщо будуть враховані психологічні особливості (національні почуття, думки, цінності) кожної регіональної ментальності України.

Перш ніж аналізувати психологічні особливості національної самосвідомості окремо кожної регіональної ментальності, необхідним вбачається окреслити загальні особливості національної самосвідомості, що були виокремлені в ході констатувального експерименту та вказують на низькі показники окремих компонентів національної самосвідомості. Такими особливостями є: низький рівень саморозуміння себе як представників нації, негативне очікуване ставлення до себе з боку представників інших національних спільнот, низький рівень значимості

нації для ідентичності особистості та самозвинувачення. Отже, *першою особливістю* формування національної самосвідомості студентської молоді України є підвищення низьких показників її компонентів. Аналіз співвідношення показників національної самосвідомості дав змогу врахувати особливості її формування. Таким чином, при формуванні національної самосвідомості українського студента необхідно сприяти: інтенсифікації відчуття відповідальності за свою національну спільноту, зацікавленості та симпатії до своєї нації, усвідомленні власних національно-психологічних рис; зменшенню впливу установки самозвинувачення.

Другою особливістю формування національної самосвідомості студентської молоді нами було визначено врахування регіональних особливостей національної самосвідомості. В межах цієї особливості досить важливим є врахування психосемантичних особливостей представників регіональної ментальності. В ході констатувального експерименту нами були визначені особливості семантичної диференціації ключового поняття національної самосвідомості, яким є поняття «нація». Таким чином, враховуючи систему значень представників певної регіональної ментальності, можливо підвищити ефективність сприйняття лекційного матеріалу. Семантична близькість породжує ефект «ага-реакції»: сприйнятий матеріал буде мати емоційно позитивний фон через тотожність своїх думок тому матеріалу, який подається в повідомленні ведучого. Отже, ми рекомендуємо готувати лекційний матеріал програми з урахуванням психосемантичних особливостей представників певної регіональної ментальності. Розглянемо приклад врахування однієї з психосемантичних особливостей українських студентів північного та східного регіонів України. Представниками східного регіону України нація наділяється ознаками маскулінності, в той час як для представників північного регіону нація сприймається фемінною. Отже, враховуючи ці

характеристики при підготовці лекційного матеріалу викладач (тренер, куратор) буде робити акценти на різні слова та словосполучення для представників східного та північного регіонів України (можливі варіанти слів та словосполучень для представників східного регіону України: мужність, козак, сила, могутність, хоробрість, сміливість; можливі варіанти слів та словосполучень для представників північного регіону України: рідна ненька, квітуха, прекрасна, гостинна, чарівна, співуча).

Аналіз результатів констатувального експерименту дав змогу виділити відмінності в національній самосвідомості представників різних регіональних ментальностей. Врахування особливостей приналежності до групи, національної самооцінки та національного самоставлення студентів з різних регіонів України, на нашу думку, значно підвищить ефект програми формування національної самосвідомості. Отже, нижче представляємо особливості окремо кожної регіональної ментальності та відповідні рекомендації при проведенні навчально-розвивальної програми формування національної самосвідомості.

Для представників *західного регіону* України притаманна варіативність субетнічної приналежності. Рекомендація при проведенні навчально-розвивальної програми полягає в поясненні студентам явища поліетнічності та функції нації, яка полягає в інтегруванні різних етнічних та субетнічних груп. Сміслові повідомлення: самобутність, культура, традиції певного субетносу не протиставляються нації; кожна субетнічна група є невід'ємною частиною нації та додає їй своєрідності. Врахування цієї особливості буде сприяти гармонійному співіснуванню національної та субетнічної ідентичностей (з домінуванням національної) у представників західного регіону України.

Особливістю представників регіональної ментальності *сходу* України, яка має бути врахована в процесі формування національної самосвідомості, є переважання регіональної приналежності. Рекомендація при проведенні

формування програми полягає в поясненні студентам явища регіональної ментальності та функції нації, яка полягає в інтегруванні різних регіональних груп зі своєю культурою та звичаями. Досить важливим є в цьому контексті формування міжрегіональної толерантності: знаходження спільного між представниками різних регіональних ментальностей, аналіз упереджених думок, наведення прикладів «розумного співіснування» різних регіональних ментальностей в межах однієї країни (Німеччина, Італія тощо).

Психологічною особливістю національної самосвідомості представників південного регіону України є високий рівень національного самозвинувачення. Студенти цієї регіональної ментальності більше за інших звинувачують свою націю в життєвих негараздах, що має бути враховано при формуванні національної самосвідомості студентів півдня України. В цьому контексті основною рекомендацією є сприяння підвищенню рівня національної самооцінки студентів, формування відчуття гідності та гордості за свою країну (приклад: лекції та бесіди про героїчні сторінки української історії, про відомих українських вчених, митців, спортсменів тощо).

Вище перераховані особливості регіональних ментальностей були враховані нами при складанні універсальної програми формування національної самосвідомості (незалежно від регіональної ментальності). Програму розроблено таким чином, що вона охоплює особливості всіх регіональних ментальностей. Однак, перераховані особливості дають змогу ведучому робити «акценти» на тих лекціях чи тренінгових вправах, які співвідносяться з регіональними особливостями студентської аудиторії.

3.2 Програма формування національної самосвідомості студентської молоді України

Формувальний експеримент проводився з метою експериментальної перевірки ефективності розробленої нами програми формування національної самосвідомості з урахуванням особливостей регіональної ментальності студентів України.

Впроваджуючи програму формування національної самосвідомості ми керувались наступними принципами:

- загальнопсихологічним принципом *єдності свідомості і діяльності*, розуміючи, що тільки активність та вмотивованість студентів може дати позитивний ефект; лише сам студент в процесі своєї діяльності (при активній участі у програмі) може стати суб'єктом, який перетворює навколишню дійсність та самостійно творить нові життєві смисли;
- *системності та проблемного навчання*, який спрямовує навчально-розвивальний процес на самопізнання та самовдосконалення суб'єктів цього процесу;
- *ціннісно-смислового самовизначення* щодо становлення себе як представника певної національної спільноти (передбачає гармонізацію внутрішнього світу особистості з урахуванням різних форм суспільної самосвідомості);
- *інноваційності та рефлексивності* (відображає відкритість самосвідомості суб'єкта до іншої думки, що виникає у процесі спільної діяльності);
- *синергійного взаємозв'язку розвитку національної самосвідомості та особистісного розвитку студентів*, що передбачає підвищення значимості національної ідентичності для конструювання Я-концепції особистості.

Також необхідним вбачається звернути увагу на те, що представлена програма може тільки сприяти формуванню національної самосвідомості, але не формувати саму особистість. Під формуванням національної самосвідомості ми розуміємо ненав'язливий спосіб демонстрації способу ефективної адаптації особистості до нових умов життя в сучасному світі. Формування національної самосвідомості повинно відбуватись не в площині «насадження ідей», а в площині конструювання нового смислу самим суб'єктом. Ідея значущості та необхідності національної самосвідомості як феномену повинна з'явитись у свідомості студентів не стільки під впливом лекцій, тренінгових вправ тощо, скільки від утворення індивідуальних значень та смислів в площині національного.

Відповідно до завдань формувального експерименту, ми розробили програму формування національної самосвідомості українських студентів «Україна – єдина в багатоманітності». Змістовою спрямованістю програми була стимуляція у студентів усвідомлення своєї національної ідентичності, відчуття гордості за свою націю та сприяння оптимальній інтеграції «регіонального» в «національне». В програмі «Україна – єдина в багатоманітності» національна самосвідомість характеризувалась: з огляду на її цінність у загальнолюдському розумінні – з одного боку, з урахуванням регіонального аспекту – з іншого.

В основу програми «Україна – єдина в багатоманітності» покладено психолого-педагогічні технології, метою яких є розвиток когнітивних, емоційно-вольових та ціннісних особливостей розвитку досліджуваного явища. Програма заснована на пошуково-дослідницькій основі – студентам пропонувалось готуватись до занять (теоретичний огляд літератури), вирішувати складні для сучасного суспільства питання, пропонувати свої ідеї щодо вирішення проблемних питань.

Програма формування національної самосвідомості складається з трьох послідовних етапів.

На першому етапі реалізується вступна частина програми (1-3 заняття), тривалістю 6 годин. Змістове забезпечення вступної частини: міні-лекції, дискусії, психомалюнок, психологічні ігри, психологічні вправи. Функціями першого етапу програми формування національної самосвідомості студентської молоді України є актуалізація знань про українську націю, її історичне минуле, особливості національного характеру. На цьому етапі основним завданням є створення умов для самопізнання та самоусвідомлення студента як представника національної спільноти.

На другому етапі реалізується друга частина програми, яка є основною (4-9 заняття), тривалістю 12 годин. Змістове забезпечення основної частини: міні-лекції, дискусії, психологічні ігри, обговорення книги, психологічні вправи, моделювання проблемних ситуацій. Функціями другого етапу програми «Україна – єдина в багатоманітності» є сприяння розвитку національної саморефлексії, критичного мислення, формування патріотизму, національної та міжрегіональної толерантності.

На третьому етапі програми реалізується третя частина, що є завершальною (10-12 заняття). Загальна тривалість – 6 годин. Функціями завершальної частини програми формування національної самосвідомості студентської молоді України є актуалізація активної життєвої позиції, усвідомлення суспільної значущості власної діяльності, сприяння усвідомленню зв'язку між національною самосвідомістю кожної особистості та розвитку нації загалом.

Метою програми «Україна – єдина в багатоманітності» є формування національної самосвідомості українських студентів. Програма була створена з урахуванням результатів констатувального експерименту.

Структура кожного заняття розвивальної програми складається з наступних частин:

- 1) привітання та оголошення теми заняття;

2) рефлексія психологічного настрою та обговорення очікувань від заняття;

3) міні-лекція або бесіда;

4) індивідуально-групові форми роботи (тренінгові вправи, дискусії, психологічні ігри), спрямовані на актуалізацію визначених показників з метою розвитку національної самосвідомості;

5) підведення підсумків заняття: рефлексія емоційного стану, особистих здобутків; обмін враженнями та обговорення труднощів роботи; висловлювання побажань;

6) завдання для самостійного опрацювання з метою смислового переходу до наступного заняття.

В нижче наведеній структурі програми «Україна – єдина в багатоманітності» та її змістовому наповненні пункти 1,2,5 не зазначаються з огляду на їх повторюваність та однаковість для всіх занять, однак є необхідними та обов'язковими пунктами кожного заняття програми.

Протягом спільної роботи учасники групи повинні дотримуватись низки визначених норм та правил:

- дотримання розпорядку занять, пунктуальність – з метою формування почуття цінності та відповідальності за те, що трапляється;

- праця «від та до», що передбачає усвідомлене бажання учасників працювати ефективно та в логіці від початку до кінця в усіх вправах та на всіх заняттях;

- щире та відкрите спілкування, що сприяє створенню дружньої атмосфери в групі, отриманню та наданню учасниками щирого зворотного зв'язку, запуску механізмів самоусвідомлення та міжособистісної взаємодії;

- правило активності, яке передбачає активну участь кожного учасника на занятті, включаючи проробку теми усередині себе як наслідок активної внутрішньої позиції;

- правило «Принцип «Я» з метою зосередженості учасників на процесах самопізнання та рефлексії. Також це правило передбачає безоціночність висловлювань, тобто замість «навішування ярликів» учасники діляться один з одним думками, почуттями, бажаннями, обговорюють певні ідеї та пропозиції;

- правило «Слухати та чути» потребує толерантного, уважного та вдумливого ставлення до поглядів, думок та порад інших учасників; розв'язання конфліктних ситуацій мирним шляхом. Означає право вільного та добровільного висловлювання власних міркувань;

- правило дотримання конфіденційності, яке виступає умовою створення атмосфери психологічної безпеки, довіри та саморозкриття [144, с. 36–39].

Структура занять програми «Україна – єдина в багатоманітності» представлені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

**Структура навчально-розвивальної програми
«Україна – єдина в багатоманітності»**

№ заняття	Назва заняття	Форма роботи	Назва
1. (2 год).	Україна. Самовизначення	1. Міні-лекція	«Україна – на перехресті двох цивілізаційних світів»
		2. Дискусія	«Шлях України»
		3. Психомалюнок	«Портрет української нації»

Продовження таблиці 3.1

2. (2 год.)	Героїчні сторінки української історії	1. Бесіда	«Героїчні події та особистості української історії»
		2. Психологічна вправа (метод психодрами)	«Зустріч українців з минулого, сьогодення і майбутнього».
3. (2 год.)	Українська ментальність та національний характер	1. Міні-лекція	«Українська ментальність. Національний характер»
		2. Психологічна гра (робота в мікрогрупах)	«Психодіагностичний висновок. Досліджуваний – Українець».
4. (2 год.)	Націоналізм і патріотизм	1. Міні-лекція	«Націоналізм і патріотизм»
		2. Дискусія	«Де закінчується здорова любов до своєї нації і розпочинаються хворобливі її форми?»
5. (2 год.)	Шляхи розвитку української політичної нації	1. Міні-лекція	«Етнічна нація vs політична нація»
		2. Обговорення книги	«Чому нації занепадають?» Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон.
6-7. (4 год.)	Національні стереотипи	1. Міні-лекція	«Національні стереотипи»
		2. Дискусія	«Образ ворога - захисна реакція нації. Чи потрібна?»
		3. Психологічна гра	«Суд над українцем»

Продовження таблиці 3.1

		4. Психологічна вправа	«Образ українців очима інших»
		5. Психологічна гра	«Рятувальний човен»
8. (2 год.)	У вірі ідентичності	1. Міні-лекція	«Усвідомлення людиною етнічної, національної, регіональної ідентичностей»
		2. Психологічна вправа	«Ти не українець, якщо...»
9. (2 год.)	Феномен регіональної ментальності (2 год.)	1. Міні-лекція	«Регіональна ментальність. Що це?»
		2. Бесіда	«Регіональні протиріччя. Міф чи реальність?»
		3. Моделювання ситуації	«Нетолерантний представник іншої регіональної ментальності»
10. (2 год.)	Ідея про національну єдність (2 год.)	1. Міні-лекція	«Національна єдність як безумовна цінність українського народу»
		2. Дискусія	«Революція гідності або як ми подолали стереотип «Моя хата з краю».
		3. Творчий конкурс	Написання інструкції «Як зберегти цілісність української нації»

Продовження таблиці 3.1

11-12 (4 год.)	Трансформація українського суспільства (2 год.)	1. Бесіда	«Перспективи розвитку української нації»
		2. Психологічна вправа (метод метафоричних карт)	«Життєвий задум України»
		4. Психологічна гра (робота в мікро-групах)	«Ключ до інтеграції»

Далі представляємо змістове наповнення програми формування національної самосвідомості студентської молоді «Україна – єдина в багатоманітності».

Заняття №1 – Україна. Самовизначення (2 год.)

Привітання. Знайомство. Представлення етапів та загальної структури програми.

1.1. Міні-лекція «Україна – на перехресті двох цивілізаційних світів».

Ключові поняття лекції: східний та західний цивілізаційні світи, шлях розвитку, геополітичні інтереси, самовизначення, глобалізаційні процеси.

1.2. Дискусія «Шлях України».

Студентам пропонується поміркувати та висловити свої ідеї щодо розвитку України. Аналіз східного та західного цивілізаційних шляхів розвитку. Оптимальний шлях для України. Ризики та переваги.

1.3. Психомалюнок «Портрет української нації».

Студентам пропонується намалювати портрет української нації (символічно, схематично тощо). Представлення малюнків. Обговорення. Знаходження спільного та відмінного у малюнках досліджуваних.

Завдання для самостійного опрацювання: підготувати матеріал про героїчну подію або героїчну постать української історії.

Заняття №2 - Героїчні сторінки української історії (2 год.)

2.1 Бесіда «Героїчні події та особистості української історії».

Студентам пропонувалось представити підготовлений матеріал про героїчну подію або героїчну постать української історії. Також обговорювалось психологічне значення певної події або особистості для становлення української нації. Активізація почуття гордості за свою націю.

2.2 Психологічна вправа (техніка психодрами) «Зустріч українців з минулого, сьогодення і майбутнього».

Суть вправи полягає в наступному: студенти розподіляються у три групи, по 3 учасника в кожній. Учасникам пропонується відчувати себе українцями з минулого (перша група), сьогодення (друга група), майбутнього (третя група). Після того, як учасники «вжились в ролі», їм пропонується встановити контакт та взаємодіяти одне з одним. Після взаємодії, учасники діляться відчуттями. Студенти, що спостерігають за вправою, також дають зворотній зв'язок. Основною метою цієї техніки є встановлення зв'язку між почуттям гордості за славетні сторінки української історії та прогностичним мисленням щодо розбудови української нації на основі відповідальності молодих українців, які живуть сьогодні.

Завдання для самостійного опрацювання: рекомендація прочитати книгу «Чому нації занепадають» (автори: Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон).

Заняття №3 - Українська ментальність та національний характер (2 год.)

3.1 Міні-лекція «Українська ментальність. Національний характер»

Ключові поняття лекції: українська ментальність, витоки української ментальності, ментальні формоутворення та архетипи, національний характер, яскраві риси характеру українців.

3.2 Психологічна гра «Психодіагностичний висновок. Досліджуваний – Українець».

Студенти утворюють дві групи – дві експертні комісії. Завдання полягає у написанні психодіагностичного висновку. Обстежуваний – типовий українець (вік та стать визначаються самими учасниками, на власний розсуд). Специфіка гри – у так званій упередженості психодіагностів. Перша експертна комісія повинна скласти психодіагностичний висновок упереджено позитивно, друга експертна комісія – упереджено негативно. Після складання висновків, обидві групи учасників представляють свою роботу та обмінюються враженнями. Основною метою цієї гри є усвідомлення негативних та позитивних рис українців, а також можливість застосовувати ці знання у реальній взаємодії з представниками інших націй та етносів. Примітка: для студентів не психологічних спеціальностей можлива модифікація назви гри, наприклад, «Характер українця». В такому варіанті завдання буде виконуватись не на професійно-психологічному рівні, однак відповідність меті буде збережена.

Заняття №4 – Націоналізм і патріотизм (2 год.)

4.1 Міні-лекція «Націоналізм і патріотизм»

Ключові поняття лекції: націоналізм, патріотизм, шовінізм, національні та патріотичні почуття, розбіжність між патріотизмом та націоналізмом, національний екстремізм, ксенофобія, нацизм.

4.2 Дискусія «Де закінчується здорова любов до своєї нації і розпочинаються хворобливі її форми?»

Студентам пропонується висловити свої думки щодо націоналізму, патріотизму, шовінізму; поміркувати над «здоровими» та екстремістськими

формами суспільної свідомості; чи може націоналізм перетворитися в нацизм тощо.

Заняття №5 – Шляхи розвитку української політичної нації (2 год.)

5.1 Міні-лекція «Етнічна нація vs політична нація»

Ключові поняття лекції: теорії націй, етнос, нація, моноетнічний склад населення, поліетнічний склад населення, титульна нація.

5.2 Обговорення книги «Чому нації занепадають?» (автори: Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон). Автори книги переконані: країни стали найуспішнішими через те, що їхні громадяни повалили владну еліту і створили суспільства, де головною цінністю стали рівні економічні та політичні права кожного. Саме свобода робить світ багатшим.

Заняття №6-7 – Національні стереотипи (4 год.)

6-7.1 Міні-лекція «Національні стереотипи».

Ключові поняття лекції: національний стереотип (позитивний і негативний), упереджене ставлення, представник іншої національної спільноти, аутостереотипи, гетеростереотипи.

6-7.2 Дискусія ««Образ ворога - захисна реакція нації. Чи потрібна?»

Студентам пропонується висловити свої думки з приводу створення образу ворога та існування його в суспільній свідомості. Міркування щодо необхідності такого стереотипу. Функція колективної установки «свій-чужий».

6-7.3 Психологічна гра «Суд над українцем».

Обираються учасники гри: підозрюваний (1 учасник), суддя (1 учасник), сторона обвинувачення (3 учасники), сторона захисту (3 учасники), суд присяжних (від 5 учасників). Стороні обвинувачення дається завдання придумати та надати звинувачення українцю в тому, що він не може навести лад у своїй країні. Сторона захисту повинна виправдовувати підозрюваного. Суду присяжних необхідно винести вирок.

Метою гри є усвідомлення установки самозвинувачення та розуміння недоцільності такої форми самоствавлення у суспільному бутті.

6-7.4 Психологічна вправа «Образ українця очима інших»

Кожному учаснику пропонується обрати роль представника іншої нації (на вибір самого учасника) та з позиції цієї ролі описати українця. Потім учасники діляться своїми уявленнями про образ українця з позиції представників інших національних спільнот (німця, француза, британця тощо).

Вправа «Образ українця очима інших» націлена на оптимізацію такого компоненту національного самоствавлення як очікуване відношення від інших, що має досить низькі показники серед українських студентів (за результатами констатувального експерименту).

6-7.5 Психологічна гра «Рятувальний човен»

В грі приймають участь 10 студентів. Кожний студент отримує роль. Варіанти ролей – представники національних спільнот (українець, американець, француз, німець, італієць, поляк, англієць, турок, єврей, росіянин). Інструкція до гри: «Уявіть, що ви всі опинились на кораблі серед океану. Сталася корабельна аварія. Корабель іде на дно. На горизонті видніється безлюдний острів. Залишився лише один рятувальний човен, який вміщує 5 осіб. Ваша задача – запевнити всіх, що саме Ви повинні зайняти місце на рятувальному човні. Необхідно надати аргументи Вашої «корисності» відповідно тієї національності, роль якої Вам дісталась». Після надання аргументів кожним учасником відбувається голосування. Кожний учасник може проголосувати лише 5 разів (дозволяється голосування за себе). Після голосування визначаються 5 осіб, що потрапили до рятувального човна.

Метою цієї вправи є усвідомлення національних стереотипів та можливість їх подолання або, навпаки, надання їм функціонального значення.

Заняття №8 – У вирі ідентичностей (2 год.)

8.1 Міні-лекція «Усвідомлення людиною етнічної, національної та регіональної ідентичностей»

Ключові поняття лекції: соціальна ідентичність, види ідентичності, ідентифікація.

8.2 Психологічна вправа «Ти не українець, якщо..»

Студентам пропонується навести всі відомі їм ірраціональні твердження, що стосуються національної приналежності та продовжити фразу «Ти не українець, якщо...». Ведучий може навести приклади: «... не розмовляєш українською мовою», «...спілкуєшся з росіянами», «...не носиш вишиванки» тощо. Після наведення тверджень студентам пропонується їх спростувати або, навпаки, затвердити їх істинність.

Метою цієї вправи є подолання стереотипів та підвищення рівня національної самосвідомості (на основі розуміння цінності розбудови політичної нації).

Заняття №9 – Феномен регіональної ментальності (2 год.)

9.1 Міні-лекція «Регіональна ментальність. Що це?»

Ключові поняття лекції: регіональна ментальність, регіон, соціокультурний розвиток, ментальні установки, соціолінгвістична обумовленість.

9.2 Бесіда «Регіональні протиріччя. Міф чи реальність?»

Студентам пропонується поміркувати над існуванням регіональних протиріч в сучасній Україні; усвідомити наявність міжрегіональних відмінностей та надати приклади міжрегіональної взаємодії.

9.3 Моделювання проблемної ситуації «Нетолерантний представник іншої регіональної ментальності»

Студентам пропонується змоделювати ситуацію взаємодії з представником іншого регіону. Обираються два учасники, один з яких має грати роль нетолерантного представника іншого регіону, що весь час

намагається провокувати іншого учасника (наприклад, це можуть бути представник західного регіону та східного регіонів України. Провокація може полягати в тому, що представник західної України звинувачує представника східної України в «неукраїнськості»). Після моделювання проблемної ситуації учасники діляться враженнями. Ті, хто споглядав за ситуацією, також дають зворотній зв'язок. Студентам пропонується знайти оптимальні способи взаємодії у проблемних ситуаціях такого роду.

Заняття №10 – Ідея про національну єдність (2 год.)

10.1 Міні-лекція «Національна єдність як безумовна цінність українського народу»

Ключові поняття лекції: національна єдність, національна безпека, консолідація нації, громадянська свідомість, патріотизм.

10.2 Дискусія «Революція Гідності або як ми подолали стереотип «Моя хата з краю»

Студентам пропонується поміркувати над подіями 2013-2014 років, які отримали назву Революція Гідності; зрозуміти причини таких суспільних зрушень; усвідомити, що події новітньої історії України можуть трансформувати («підривати») тисячолітні національні стереотипи, наприклад, «Моя хата з краю».

10.3 Творчий конкурс. Написання інструкції «Як зберегти цілісність української нації»

Студентам пропонується написати інструкцію «Як зберегти цілісність української нації» (3-5 пунктів). Інструкція має мати практично-дієвий характер (алгоритм дій). Після виконання завдання, студенти представляють свої інструкції по збереженню нації та обираються найкращі роботи.

Заняття №11-12 – Трансформація українського суспільства (4 год.)

11-12.1 Бесіда «Перспективи розвитку української нації»

Студентам пропонується поміркувати та висловити свої думки щодо перспектив розвитку української нації, осмислити умови, за яких розвиток нації буде мати позитивний або негативний вектори; усвідомити, що громадянська відповідальність та любов до Батьківщини кожної молодої людини може сприяти розвитку української нації.

11-12.2 Психологічна вправа (метод метафоричних карт) «Життєвий задум України»

Вправа з метафоричними картами (ОН-карти). Студентам пропонується «всліпу» обрати 4 карти з колоди метафоричних карт (CORE або Morgana). Завдання полягає в складанні історії про українця (українців) за допомогою обраних карт. Одна карта має представляти образ українця (героя), друга карта – опис життя героя, третя карта – перешкоду, яка виникла в житті героя, четверта карта – спосіб подолання перешкоди. Всі учасники діляться своїми історіями та обговорюють результати вправи. Метою вправи є спроба віднайти спільні та відмінні можливі способи подолання перешкод у реальному житті, які є відображенням змістової характеристики національної самосвідомості молодих українців.

11-12.3 Психологічна гра «Ключ до інтеграції»

Робота в мікро-групах. Студентам пропонується розділитись у пари. Ведучий пропонує всім учасникам відчувати себе представниками конференції з питань консолідації нації. Кожна пара учасників-делегатів конференції отримує листок зі словом та знаком «+» або «-» поряд зі словом. Слова, які пропонуються: мова, територія, культура, релігія, етнос, історичне минуле. Таким чином, виходить 12 варіантів написаних слів (мова + / мова-; територія+ / територія- і т.д.). Суть вправи полягає в тому, щоб довести іншим делегатам конференції, що саме мова (територія, культура, релігія, етнос тощо) є головним та об'єднуючим елементом в розбудові незалежної та єдиної нації (якщо поряд зі словом стоїть знак «+») або, навпаки, що мова (територія, культура, релігія тощо) не є основним

підґрунтям для консолідації нації (якщо поряд зі словом стоїть знак «-»). Метою гри є виокремлення та усвідомлення учасниками тих концептів, які є провідними у консолідації української нації.

Після стандартного завершення заняття (Пункт №5 структури кожного заняття розвивальної програми: підведення підсумків заняття: рефлексія емоційного стану, особистих здобутків; обмін враженнями та обговорення труднощів роботи; висловлювання побажань) студентам пропонується обмінятися думками та враженнями від навчально-розвивальної програми «Україна. Різна і єдина» загалом, зробити висновки щодо власних зрушень у когнітивному, емоційно-ціннісному та регулятивному компонентах національній самосвідомості.

3.3. Зміст та інтерпретація результатів формувального експерименту

Завершальним етапом дисертаційного дослідження було проведення контрольного етапу експерименту, мета якого полягала у визначенні ефективності розробленої програми шляхом її впровадження в навчальний процес. Апробація програми була проведена на базі Київського університету імені Бориса Грінченка серед студентів четвертого року навчання спеціальності «Практична психологія». Для одержання надійних і валідних результатів формувального експерименту нами були сформовані експериментальна (ЕГ) та контрольна (КГ) групи. Експериментальна група, у якій запроваджувалася програма формування національної самосвідомості, складалася з 22 студентів четвертого курсу. До складу контрольної групи, у якій спеціальна розвивальна робота не проводилася, увійшло також 22 студентів четвертого курсу. Загальну вибірку формувального експерименту склали 44 респонденти.

Програма реалізовувалася в межах факультативної роботи. В ході формувального експерименту студенти експериментальної групи протягом 3-х місяців другого семестру 2016-2017 навчального року відвідували одне заняття на тиждень. Таким чином, в експериментальній групі тривалість спрямованого навчального впливу склала 24 академічні години (по дві академічні години кожне заняття). На самостійне опрацювання було відведено 6 академічних годин. Отже, тривалість формувальної програми становила 30 академічних годин. Програма має певну логічну побудову і передбачає проведення різноманітних форм групової роботи.

В якості показників ефективності впровадженої програми формування виступала наявність позитивної динаміки за компонентами національної самосвідомості, що мали найнижчі показники, експліковані в ході констатувального експерименту. Обов'язковим для нашого дослідження є виокремлення саме тих компонентів, що мають низькі показники серед респондентів того регіону, з якими буде проводитись розвивальна робота. Таким чином, індикаторами динаміки компонентів національної самосвідомості респондентів північного регіону України виступили кількісні зміни показників за шкалами Саморозуміння, Очікуване ставлення від інших (Опитувальник національного самоставлення), Значимість для ідентичності (Шкала колективної самооцінки).

Оцінювання впливу формувальної програми було здійснено шляхом проведення послідовних психодіагностичних зрізів:

- перший зріз було спрямовано на фіксацію показників розвиненості основних компонентів національної самосвідомості досліджуваних експериментальної та контрольної груп до початку формувального впливу;

– другий зріз відображав динаміку змін за показниками розвиненості компонентів національної самосвідомості в експериментальній та контрольній групах після завершення експерименту.

Перший психодіагностичний зріз полягав як у фіксації показників шкал, так і у встановленні наявності/відсутності статистично значущих відмінностей між групами за визначеними ознаками. Відсутність відмінностей ознак, що вивчаються, між експериментальною та контрольною групами є однією з основних умов коректності проведення формувального експерименту.

Отже, перевірка відсутності відмінностей між досліджуваними ознаками експериментальної та контрольної груп була здійснена за допомогою t-критерію Стюдента для незалежних вибірок (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Порівняння показників компонентів національної самосвідомості експериментальної (ЕГ) і контрольної (КГ) груп до формувального експерименту

Досліджувані компоненти національної самосвідомості	Середні значення		Рівень значення t-критерію
	Студенти ЕГ (n=22)	Студенти КГ (n=22)	
Національне саморозуміння	2,3	2,4	0,165
Очікуване ставлення від інших	9,3	9,2	0,634
Значимість для ідентичності	3,4	3,4	0,387

Примітка: різниця достовірна при $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$; $p \leq 0,000$.

Отже, на основі даних, отриманих в результаті застосування t-критерію Стюдента, можемо зазначити наступне: на початку формувального експерименту статистично значущої різниці за показниками шкал «національне саморозуміння», «очікуване ставлення від інших», «значимість для ідентичності» між експериментальною та контрольною

групами не встановлено. Це означає, що групи є однорідними за показниками компонентів національної самосвідомості, що досліджуються, а відтак проведення формувального експерименту стає можливим.

Для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формувального експерименту був застосований t-критерій Стюдента для залежних вибірок. В таблиці 3.3 представлено порівняння даних шкал Національне саморозуміння, Очікуване ставлення від інших, Значимість для ідентичності.

Таблиця 3.3

**Порівняння показників компонентів національної самосвідомості
експериментальної (ЕГ) і контрольної (КГ) груп до і після
формувального експерименту**

Досліджувані компоненти національної самосвідомості	Середні значення					
	Студенти ЕГ (n=22)			Студенти КГ (n=22)		
	До	Після	Рівень значення t- критерію	Первинна діагностика	Повторна діагностика	Рівень значення t- критерію
Національне саморозуміння	2,3	2,9	0,01	2,4	2,5	0,114
Очікуване ставлення від інших	9,3	10,1	0,05	9,2	9,1	0,556
Значимість для ідентичності	3,4	3,8	0,01	3,4	3,4	0,320

Примітка: різниця достовірна при $p \leq 0,05$; $p \leq 0,01$; $p \leq 0,000$.

Отже, можемо зробити наступні висновки на основі отриманих даних, представлених в таблиці 3.3. Спостерігається різниця між показниками рівня національного саморозуміння (до формувального експерименту – 2,3,

після – 2,9; $p \leq 0,01$). Це означає, що після формувального впливу студентам більш зрозумілими видаються вчинки та дії представників національної спільноти; робиться спроба подолати труднощі в розумінні власного національного Я.

Збільшуються показники за шкалою Очікуване ставлення від інших (до формувального експерименту – 9,3, після – 10,1; $p \leq 0,05$). Отримані результати свідчать про те, що формувальна програма має вплив на когнітивну складову національної самосвідомості студентів щодо позитивного ставлення до своєї нації з боку інших національних спільнот. Відбувається трансформація уявлення про те, що представники інших націй не можуть ставитися до власної нації з повагою та не можуть сприймати її позитивно. На нашу думку, подолання комплексу національної меншовартості є першочерговим завданням з огляду на євроінтеграційні та глобалізаційні процеси, результатом яких є міжнаціональна взаємодія. Якщо молодий українець буде відчувати свою «меншовартість» та очікувати від інших негативного ставлення, то він не зможе будувати партнерські, взаємовигідні стосунки, що сприятимуть оптимальній взаємодії з представниками інших національних спільнот.

Рівень значимості для ідентичності також має позитивну динаміку (до формувального експерименту – 3,4, після – 3,8; $p \leq 0,01$). Це вказує на те, що національне Я стало більш усвідомленим компонентом загальної Я-концепції студента, що безперечно свідчить про підвищення рівня національної самосвідомості.

Таким чином, на основі аналізу змін у показниках досліджуваних компонентів національної самосвідомості (що були обрані з огляду на низькі показники, експліковані в ході констатувального експерименту) було встановлено, що в експериментальній групі на статистично достовірному рівні значущості за t-критерієм Стьюдента, після формувального експерименту показники шкал Національне саморозуміння, Очікуване

ставлення від інших та Значимість для ідентичності збільшилися. У студентів контрольної групи значних змін не відбулося.

Якісний аналіз зрушень у національній самосвідомості досліджуваних експериментальної групи було здійснено в ході спостереження та бесід зі студентами. В процесі реалізації програми фіксувались трансформації у значеннєвій сфері національної самосвідомості студентів. Ненав'язливий спосіб, у який впроваджувалась програма, актуалізував у студентів активну позицію щодо створення власних смислів у сфері національного. Висловлювання студентів, що підтверджують дану тезу: «Почала відчувати, що можу не просто бути україркою, а й щось робити для своєї країни» (студентка К., 20 років); «Я, чесно кажучи, навіть не хотіла занурюватись у тему національних цінностей та почуттів. Просто знала, що я – україрка. А тепер щось змінилось. І виникло бажання більше розібратись в історії України і відслідковувати зміни, що відбуваються навколо» (студентка Ю., 19 років).

Відбувалась трансформація від «пасивного споглядача» до «активного суб'єкта». Процес формування національної самосвідомості подекуди мав і провокаційний та дискусійний характер. Так, наприклад, студенти ставили питання, що були пов'язані з їх майбутнім у рідній країні. «Навіщо мені любити свою країну, якщо від моєї любові нічого не зміниться, все одно вирішують, як нам жити, політики та бізнесмени» (студент Б., 20 років); «Я планую «підтягнути» англійську та виїхати з країни. Буду любити її з-закордону» (студентка О., 19 років). Такі висловлювання були надзвичайно важливими, тому що студенти актуалізували в такий спосіб особистісні конфлікти в сфері національної та громадянської самосвідомості. Усвідомлення незадоволеності чимось завжди веде до пошуку способів подолання внутрішньоособистісного конфлікту.

Інформація, яка була представлена в міні-лекціях, сприймалась позитивно. Студентам подобалось брати активну участь у дискусіях та обговореннях, з'являлись нові ідеї, пропонувались способи вирішення суспільно значимих питань. В ході спостереження було зафіксовано зниження тривоги та невпевненості у собі наприкінці першого етапу. На підтвердження цього наводимо висловлювання студентів: «Не очікувала від занять нічого цікавого, бо в школі нам теж розповідали про українську націю, її історію, звичаї, культуру. Але тепер розумію, що це не тільки про те, що було, а й про те, що буде з нашою країною. Відчуваю свою належність до української нації як ніколи» (студентка А., 20 років); «Спочатку було трошки не по собі, бо думав, що я не такий гідний представник своєї нації, як інші. А тепер зрозумів, що вистачить лише моєї любові до України і бажання робити щось корисне в рідній державі» (студент М., 21 рік).

Досить цікавими та пізнавальними для студентів були лекції на теми регіональної ментальності, співвідношення понять етнічної та політичної нації. Враховуючи особливість респондентів північного регіону (результати констатувального експерименту), яка полягає у найвищих показниках значущості себе як представників національної спільноти, нами було запропоновано поміркувати над тим, чому не всім українцям вдається себе так відчувати. Помітною була трансформація від «якщо вони не відчують себе українцями, нехай ними не будуть» до «необхідно створювати такі умови, щоб українці, які сумніваються у своїй національній ідентичності, не сумнівались». І в цьому контексті можемо навести фразу студентки О., 21 рік, яка ілюструє створення нового власного смислу національної самосвідомості: «Якщо я відчуваю себе україркою, то маю показати приклад, як це робиться. Бути толерантною, неупередженою, з повагою ставитись до всіх представників моєї нації, не акцентуючи уваги на тих факторах, що нас роз'єднують, а, навпаки, шукати те спільне, що нас усіх

об'єднує. Я ніби тільки зараз зрозуміла, що це наш дім, в якому нам з вами жити».

В процесі проведення занять студенти поступово відчували свою зростаючу значимість та відповідальність у таких важливих питаннях, як збереження української нації, консолідація українського суспільства.

Дані формувального експерименту підтвердили робочу гіпотезу, згідно з якою розвиток національної самосвідомості залежить від цілеспрямованої актуалізації її компонентів. Отримані результати свідчать про ефективність апробованої програми. Відсутність статистично значущих змін у контрольній групі є підтвердженням необхідності цілеспрямованого розвитку національної самосвідомості студентів, оскільки традиційна система підготовки вищої школи лише частково вирішує це завдання.

Вищенаведені результати підтверджують ефективність і доцільність використання розробленої та апробованої в дисертаційному дослідженні програми формування національної самосвідомості студентської молоді України.

Таким чином, аналіз результатів формувального експерименту нашого дослідження виявив якісні та кількісні зміни показників національної самосвідомості в експериментальній та контрольній групах. Це дозволило зробити висновок про те, що сприяння розвитку національної самосвідомості студентів можливе саме за умови належної організації формувальної програми під час навчання у вищій школі.

Висновки до третього розділу

1. Доведено необхідність запровадження програми формування національної самосвідомості студентської молоді. Визначено основні положення цієї програми: її змістові та процесуальні аспекти, актуалізація в свідомості студентів понять та категорій національної психології, орієнтація на здійснення формувального впливу з урахуванням регіональних особливостей, забезпечення емоційно позитивного фону спільної творчої діяльності в процесі реалізації програми.

2. Встановлено, що формувальний вплив на розвиток національної самосвідомості має здійснюватися у формі програми, що розуміється як цілісна, системно організована педагогом діяльність студентів, у процесі якої створюються оптимальні психологічні умови з метою сприяння розвитку національної самосвідомості студентської молоді.

3. Обґрунтовано актуальність, мету, функції та структурну організацію програми формування національної самосвідомості студентської молоді «Україна – єдина в багатоманітності», яка відповідає віковим особливостям розвитку національної самосвідомості в студентському віці. Розвивальними заходами було визначено: теоретичні повідомлення у формі міні-лекцій, бесіди, дискусії, психологічні ігри та вправи, моделювання проблемних ситуацій, завдання для самостійного опрацювання.

4. Розроблена та впроваджена формувальна програма показала високу ефективність та підтвердила можливість посилення психологічних умов, створення та реалізація яких веде до підвищення показників компонентів національної самосвідомості студентів. Особливістю програми є її спрямованість на підвищення рівня компонентів національної самосвідомості, що мають найнижчі показники характерні для представників певного регіону.

5. Порівняльний аналіз динаміки показників за досліджуваними параметрами компонентів національної самосвідомості (саморозуміння, очікуване ставлення від інших, значимість для ідентичності) до та після формувального експерименту показав, що в експериментальній групі, порівняно із контрольною, відбулися значні кількісні та якісні зрушення. Констатовано статистичну значущість відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формувального експерименту.

6. Вищенаведені результати підтверджують ефективність розробленої програми формування національної самосвідомості студентів «Україна – єдина в багатоманітності». Зазначене вказує на доцільність подальшого впровадження запропонованої програми до навчального процесу у закладах вищої освіти.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні представлено теоретичне узагальнення і запропоновано практичне розв'язання наукової проблеми формування національної самосвідомості, що виявляється у визначенні теоретичних засад означеної проблеми; виявленні змістових характеристик національної самосвідомості студентської молоді України; встановленні психологічних особливостей формування національної самосвідомості представників різних регіональних ментальностей; обґрунтуванні, розробці й апробації програми формування національної самосвідомості українських студентів.

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження психологічних особливостей формування національної самосвідомості студентської молоді України дає підстави зробити такі висновки:

1. У дисертації національна самосвідомість розглядається як форма суспільної свідомості, що має соціально-політичне походження – з одного боку, і етнічно-культурне підґрунтя – з іншого; виникає в процесі суспільного буття та життєдіяльності нації. Національна самосвідомість розглядається як рефлексивний рівень національної свідомості.

Уточнено модель національної самосвідомості, що представлена когнітивним, емоційно-ціннісним та регулятивним компонентами. У когнітивному та емоційно-ціннісному компонентах виділено зовнішню та внутрішню репрезентацію (вектори). Внутрішній вектор – це образ себе як представника своєї нації; зовнішній вектор – це образ нації, представником якої є особистість.

Зазначено, що національна самосвідомість як форма суспільної свідомості може зазнавати змін не лише під впливом внутрішніх, а також і під впливом зовнішніх причин (вплив етнічної самосвідомості, регіональної ментальності тощо). Національна самосвідомість є об'єднувальним

елементом, функцією якого є утримання оптимального рівня співіснування різних видів ментальності, зокрема, регіональної.

З'ясовано, що найбільш сенситивном віком для становлення національної самосвідомості є, переважно, юнацький вік, якому відповідає період студентства. У період навчання у закладі вищої освіти національна самосвідомість молодшої людини розширює систему її уявлень про світ, зміцнює її місце в ньому.

Під формуванням національної самосвідомості розуміється ненав'язливий спосіб демонстрації способу ефективної адаптації особистості до нових умов життя в сучасному світі. Формування національної самосвідомості відбувається не в площині «насадження ідей», а в площині конструювання нового смислу самим суб'єктом.

2. У результаті емпіричного дослідження змістових характеристик національної самосвідомості констатовано, що для студентської молоді національна та регіональна приналежність більш значущі порівняно з етнічною приналежністю. Нація сприймається як хороша та приваблива для значної частини українського студентства, однак не відіграє важливої ролі у формуванні їхньої особистості. Рівень значущості себе як представника своєї нації найвищий у респондентів північного регіону України. Студенти західного та північного регіонів, порівняно зі студентами східного та південного регіонів, більш позитивно оцінюють свою націю. Представники південного регіону України схильні вважати, що «інші» оцінюють українську націю не досить позитивно. Загалом українські студенти характеризуються високим рівнем самоінтересу та прийняття себе, здатні керувати своїм життям, мають достатній рівень самоповаги та самовпевненості. Разом з тим молоді українці демонструють схильність до самозвинувачення, а також погано розуміють свою націю. Найбільш «слабким» місцем у структурі самостворення є орієнтація на сприйняття

своїї нації ззовні: значна кількість українців вважає, що інші національні спільноти не можуть оцінити їх власну високо позитивно.

3. Визначено психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України: необхідність сприяння інтенсифікації відчуття відповідальності за свою національну спільноту, зацікавленості та симпатії до своєї нації, усвідомленню власних національно-психологічних рис; врахування регіональних особливостей національної самосвідомості, а саме: варіативності субетнічної приналежності – для студентів західного регіону України, високих показників значущості себе як представників національної спільноти – для студентів північного регіону України, домінування регіональної приналежності – для студентів східного регіону України, високого рівня національного самозвинувачення – для студентів південного регіону України

4. Розроблено й апробовано програму формування національної самосвідомості студентської молоді України. Розроблена та впроваджена формувальна програма показала високу ефективність та підтвердила можливість посилення психологічних умов, створення та реалізація яких веде до підвищення показників компонентів національної самосвідомості студентів. Особливістю програми є її спрямованість на підвищення рівня компонентів національної самосвідомості з урахуванням особливостей регіональних ментальностей.

Порівняльний аналіз динаміки показників за досліджуваними параметрами компонентів національної самосвідомості до та після формувального експерименту показав, що в експериментальній групі, порівняно із контрольною, відбулися значні кількісні зрушення. Констатовано статистичну значущість відмінностей у контрольній та експериментальній групах по закінченню формувального експерименту.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування національної самосвідомості студентської молоді України. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні співвідношення національної самосвідомості з іншими формами суспільної свідомості (етнічної, громадянської, політичної тощо), удосконалення психодіагностичного інструментарію дослідження національної самосвідомості особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К.А. Активность и сознание личности как субъекта деятельности / Абульханова-Славская К.А. // Психология личности в социалистическом обществе. Активность и развитие личности. – М. 1989. – С. 110-133.
2. Агаев А. Г. Нация, ее сущность и самосознание / А. Г. Агаев // Вопросы истории. – 1967. – № 7. – С. 87–104.
3. Агафонов А. Ю. Основы смысловой теории сознания / А. Ю. Агафонов. – СПб. : Речь, 2003. – 296 с.
4. Акопов Г.В. Проблема сознания в психологии. Отечественная платформа / Акопов Г.В. – Самара. – Изд. СНЦ РАИ – СамИКП, 2002. – 206 с.
5. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
6. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений / Андреева Г.М. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 375 с.
7. Анцыферова Л. И. Системный подход к изучению формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Проблемы психологии личности. – М. : Наука, 1982. – С. 140–147.
8. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Артемьева Е. Ю. ; под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука; Смысл. –1999. – 350 с.
9. Арутюнян Ю. В. Социально-культурное развитие и национальное самосознание / Ю. В. Арутюнян // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 42–49.
10. Асмолов А. Г. Культурно-историческая психология и конструирование миров: Психолог. Психопедагог. Психоисторик / А. Г. Асмолов. – М. : Ин-т практ. психологии; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 767 с.
11. Бабаков В.Г. Национальное сознание и национальная культура (методологические проблемы) / В.Г. Бабаков, В.М. Семенов. - М.: Институт философии РАН, 1996. – 70 с.
12. Балл Г.А. Категорії значення і смислу в аналізі соціальної поведінки / Г. А. Балл // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / ред. С. Д.

Максименко, В. Т. Циба, Ю. Ж. Шайгородський. – К.: Укр. центр політ. менеджменту, 2003. – С. 61–67.

13. Балагутрак М.П. Українська етнопсихологія ХІХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України; Інститут народознавства. — Л., 2004. — 198 арк.

14. Барканова О. В. Динамика национального самосознания личности в период ранней юности : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / Ольга Владимировна Барканова. — Красноярск, 2006. — 194 с.

15. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. — К.: Тандем, 2000. — 264 с.

16. Братусь Б. С. Смысловая вертикаль сознания личности (к 20-летию со дня смерти А. Н. Леонтьева) / Б. С. Братусь // Вопросы философии. — 1999. — № 11. — С. 81–89.

17. Бердій Т.С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей : дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Тетяна Степанівна Бердій. - Донецьк, 2007. — 181арк.

18. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Андрій Миколайович Березін. — К., 2002. — 208 с.

19. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. — М.: Прогресс, 1986. — 333 с.

20. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. — К. : Либідь, 2003. — Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. — 280 с.

21. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: Дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Олександр Васильович Бичко. — К., 2004. — 263 арк.

22. Боднар М. Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / М. Б. Боднар. — К., 2004. — 20 с.

23. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. — М. : Изд-во «Ин-т практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1997. — 352 с.

24. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.12 / Світлана Миколаївна Бойко. – К., 2005. – 200 с.

25. Бойко Т. І. Етнонаціональний чинник становлення громадянського суспільства (соціально-філософський аспект) : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Бойко Тетяна Іванівна. - К., 2008. - 216 арк.

26. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : дис. ... доктора пед. наук : спец. 13.00.07 / Вячеслав Вікторович Борисов. – Тернопіль, 2006. – 528 с.

27. Боришевський М. Й. Дорога до себе. Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Й. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

28. Боришевський М. Й. Національна культура як джерело громадянської активності особистості / М.Й. Боришевський // Зб. наук. пр. : філософія, соціологія, психологія / Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. –Івано-Франківськ, 2000. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 9–12.

29. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М. Й. Боришевський. – К. : Беркут, 2000. – 63 с.

30. Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М. Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.

31. Бородай Ю.М. Этнос, нация, государство / Ю.М. Бородай // Полис, 1992. – №5-6

32. Бороноев А.О. Территориальная ментальность и проблемы социокультурного развития региона / А.О. Бороноев // Сибирская ментальность и проблемы социокультурного развития региона. - СПб: Астерион, 2007- 232 с.

33. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса [Текст] / Ю. В. Бромлей. –2-е изд., доп. – М. : URSS, 2008. – 437 с.

34. Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории) / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1981. – 390 с.

35. Булах І. С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці / І. С. Булах // Наукові записки : збірник наук. статей НПУ імені М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 1998. – Вип. 4. – С. 5–11.
36. Васильченко О.М. Етнопсихологічні уявлення в структурі Я-концепції: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ольга Миколаївна Васильченко. – К., 2003. – 208 с.
37. Васильченко О.М. Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень / О.М. Васильченко // Соціальна психологія, 2004.- №2 (4).- С.19-37.
38. Васильченко О. М. Уявлення молодих українців про українців / О. М. Васильченко // Соціальна психологія. – 2003. – №1. – С. 123–133.
39. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – 2-е вид. – К. : Каравела, 2007. – 344 с.
40. Вирост Й. С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу / Й. С. Вирост // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С. 11–19.
41. Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів). Част. 1. Зміст виховної роботи / за ред. академіка АПН України Д. О. Тхоржевського. – Вінниця : в-во «Планер», 2001. – 320 с.
42. Вундт В. Психология народов / В. Вундт. – М. : ЭКСМО - Пресс; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 864 с.
43. Выготский Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. / Л. С. Выготский ; ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1: Вопросы теории и истории психологии. – 488 с.
44. Гальперин П. Я. Введение в психологию : Учеб. пособие для вузов / П. Я. Гальперин. – М. : Книжный дом «Университет», 1999. – 332с.
45. Гачев Г.Д. Ментальности народов мира / Г.Д. Гачев – М. : Эксмо; Алгоритм, 2008. – 541с.
46. Гачев Г.Д. Национальные образы мира: Космо – Психо – Логос / Г.Д. Гачев– М.: Прогресс – Культура, 1995. – 480 с.
47. Гегель Г. В. Ф. Философия духа // Энциклопедия философских наук: в 3-х т. / Г. В. Ф. Гегель; пер. с нем. – М. : Изд-во «Мысль», 1977. – Т. 3. – 471 с.

48. Глотов Б.Б. Культурно-цивілізаційний вибір українського народу: монографія / Б.Б. Глотов, Д.В. Вітер // Академія мистецтв України ; Інститут культурології. – К. : ДАКККиМ, 2009. – 319 с.
49. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К.: Наукова думка, 1999. – 463 с.
50. Гнатенко П. И. Национальная психология: монографія / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000. – 214 с.
51. Гнатенко П. І. Український національний характер / П. І. Гнатенко. – К. : ДОК-К, 1997. – 114 с.
52. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: Дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Вікторія Валеріївна Горбунова. – К., 2003. – 266 с.
53. Губко О. Психологія українського народу: наук.дослідж.: в 4-х кн. Кн. І: Психологічний склад праукраїнської народності / О. Губко. – Видання друге, значно доповнене. – К., Видавець Сергій Наливайко, 2010. – 504 с.; іл.
54. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ЭКСМО, 2008. – 734 с. – (Антология мысли).
55. Давидюк М. О. Формування національної самосвідомості учнів 9-11 класів у процесі вивчення художніх творів історичної тематики (на матеріалі історичної прози) : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Марина Олександрівна Давидюк. - К., 2005. - 21 с.
56. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія / І. В. Данилюк. – К. : САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
57. Данилюк Л.М. Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості: Дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / Лариса Миколаївна Данилюк. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – 170 арк.
58. Дашкевич Я. Р. Національна самосвідомість українців на зламі XVI—XVII ст. // Сучасність (журнал). — К., 1992. — № 03 (371). — С. 65-74.

59. Джеймс У. Психология / У. Джеймс ; предисловие Л. А. Петровской. – М. : Академический проект, 2011. – 318 с.

60. Дідух М. Л. Становлення політичної свідомості молоді в умовах суспільної нестабільності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / М. Л. Дідух. – К., 2004. - 19 с.

61. Додонов Р. О. Соціально- філософський аналіз процесу формування та функціонування етноментальності: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Р. О. Додонов. – К., 1999. - 36 с.

62. Дробижева Л. М. Национальное самосознание : база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. М. Дробижева // Советская этнография. – 1985. – № 5. – С. 3–16.

63. Дубов И.Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И.Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 20-29.

64. Душков Б.А. Психосоциология менталитета и нооменталитета: Учеб. пособие для вузов / Б.А. Душков. – Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – 444 с.

65. Євдокимова Н. О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Наталя Олексіївна Євдокимова. – К., 2005. – 202 с.

66. Євтух В. Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / В. Б. Євтух. – К.: Стилос, 2001. – 206 с.

67. Егорова А.И. Введение в этническую психологию: Учеб. пособие / Якутский гос. ун-т им. М.К.Аммосова; Общественная Академия "Шаг в будущее". – Якутск, 2000. – 105 с.

68. Етнос. Нація. Держава: Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду: [монографія] / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, Картунов, І.О. Кресіна, С. Ю. Римаренко, С.О. Телешун, Л.Є. Шкляр ; за заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.

69. Зибцев В.М. Господарський менталітет України: теорія, історія та сучасний стан / В.М. Зибцев, В.Ю. Попов. – Донецьк : Норд-Пресс, 2005. — 176 с.

70. Зинченко В.П. Миры сознания и структуры сознания / В.П. Зинченко // Вопросы психологии. – 1991. – № 2. – С. 15–37.

71. Зинченко В. П. Проблема объективного метода в психологии / В. П. Зинченко, М. К. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1977. – № 7. – С. 109–125.

72. Казакова Г.М. Субкультурный регион как форма организации социума / Г.М. Казакова. – Челябинск: Вестник культуры и искусств. - 4(36). – 2013. - С.48-52.

73. Калина Н. Ф. Лики ментальности и поле политики / Н. Ф. Калина, Е. В. Черный, А. Д. Шоркин. – К. : Агропромвидав України, 1999. – 184 с.

74. Кант И. Сочинения : в 6-ти томах / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 6. – 743 с. – (Философское наследие).

75. Колісник В.П. Національно-етнічні відносини в Україні: теоретичні засади та конституційно-правові аспекти: монографія / В. П. Колісник / Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003. – 240 с.

76. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Просвещение, 1984. – 335 с.

77. Кон И. С. К проблеме национального характера / И.С. Кон // История и психология ; под ред. Б. Ф. Поршнева, Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1971. – С. 122–158.

78. Кон И. С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности) : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.

79. Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osv%D1%96ti/konczepczyia-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-ta-molodi.html>

80. Костюк Л.Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Л.Б. Костюк. – Л., 2008. – 21с.

81. Коростелина К.В. Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К.В. Коростелина. - Симферополь: Доля, 2002. - 255 с.

82. Кравченко А.Г. Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.Г. Кравченко. – К., 2000. – 19 с.

83. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Вид. переробл. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.
84. Крысько В. Г. Этническая психология : учебное пособие / В. Г. Крысько. – М. : Академия, 2008. – 320 с.
85. Ладыгина О. В. Национальное самосознание в контексте современных социальных процессов : философский анализ : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / О. В. Ладыгина. – Ставрополь, 2005. – 20 с.
86. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. – СПб. : Макет, 1995. – 316 с.
87. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Л. Леви-Брюль. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
88. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М. : Наука, 1983. – 535 с.
89. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
90. Леонтьев А.Н. Образ мира / Леонтьев А.Н. // Избр. психолог. произведения. – М.: Педагогика, 1983. – С. 251-261.
91. Леонтьев А. Н. Проблема психологии сознания // Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского. – М : Педагогика, 1983. – Т. 1. – С. 237-246.
92. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / Леонтьев А.Н. – 3-е изд.-М.: Изд-во АПН РСФСР, 1959. – 495 с.
93. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Леонтьев Д.А. – 2-е, испр. изд. – М.: Смысл, 2003.
94. Лозова О. М. Методологія психосемантичних досліджень етносу : монографія / О. М. Лозова. – К. : Видавничий дім «Слово», 2011. – 176 с.
95. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості / О. М. Лозова. – К. : Освіта України, 2007. – 402 с.

96. Лозова О. М. Психосемантична структура етнічної свідомості : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / Ольга Миколаївна Лозова. – К., 2008. – 479 с.

97. Лозова О.М. Семантика національного та етнічного у самосвідомості молодих українців / О.М. Лозова // Актуальні проблеми соціології, психології та педагогіки.-К.: КНУ ім. Т. Шевченка.-2006.- С.387-395.

98. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М. : Наука, 1984. – 444 с.

99. Лосев А. Ф. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1991. – 525 с.

100. Лурье С.В. Психологическая антропология: История, современное состояние, перспективы: Учеб. пособие для вузов. — 2-е изд. — М. : Академический Проект, 2005. — 623 с.

101. Львовичкіна А. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / А. М. Львовичкіна. – К. : МАУП, 2002. – 144 с.

102. Маєвська Н.А. Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Н.А. Маєвська. - Х., 2003. - 20 с.

103. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості: наукова монографія / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

104. Максименко С. Д. Основи генетичної психології: навч. посіб. / С. Д. Максименко. – К.: НПЦ Перспектива, 1998. – 220 с.

105. Мединська Ю.Я. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету: дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Ю.Я. Мединська. - О., 2005. – 20 с.

106. Мерлин В. С. Психология индивидуальности / В. С. Мерлин; под ред. Е. А. Климова. – М.: Изд-во «Институт практической психологии» ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 448 с.

107. Михальчук Ю. О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. О. Михальчук. – К., 2005. – 19 с.

108. Михневич О. А. Национальное самосознание как интегративный признак нации / О. А. Михневич, В. Г. Япринцев. – Минск: Харвест, 2007. – 318 с.
109. Мандрагеля В.А. Особенности формирования национального самосознания личности (методологический аспект) : Дис...канд.филос.наук: 09.00.11 / Владимир Андреевич Мандрагеля. – К., 1993. – 164 с.
110. Мофа С. О. Національна самосвідомість як чинник державотворення: дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Сергій Олегович Мофа. – Запоріжжя, 2004. – 185 с.
111. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студ. вузов / В. С. Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М. : Издательский центр «Академия», 2002. – 456 с.
112. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14–29.
113. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст /Л. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
114. Надибська О. Я. Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / О.Я. Надибська. - О., 2002. – 19 с.
115. Налчаджян А. А. Этнопсихология / А. А. Налчаджян. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 381 с. : ил.
116. Наследов А.Д. Компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках / Наследов А. Д. – Питер, 2005. – 416 с.
117. Нельга О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени / О. Нельга // Філософська думка : Український науково-теоретичний часопис. - 2006. - №4. - С. 36-55
118. Обухова Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. – М. : Педагогическое общество России, 2001. – 360 с.
119. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посібн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.

120. Павелків Р. В. Просоціальний розвиток особистості : монографія / Роман Володимирович Павелків, Наталія Вікторівна Корчакова. – Рівне : О. Зень, 2013. – 384 с.
121. Павленко В. М. Етнопсихологія : навч. посіб. / В. М. Павленко, С. О. Таглін. – К. : Сфера, 1999. – 348 с.
122. Пантिलеев С. Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система / С. Р. Пантिलеев. – М. : МГУ, 1991. – 110 с.
123. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Д.В. Піонтковська. – Острого, 2017. – 20 с.
124. Пірен М. І. Основи етнопсихології : підр. / М. І. Пірен. – 2-е вид., доповнене. – К., 1998. – 436 с.
125. Петренко В.Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в обыденном сознании. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. -176 с.
126. Петренко В.Ф. Основы психосемантики / Петренко В.Ф. – СПб.: Питер, 2005–479 с.
127. Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф. М . Кирилюка – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.
128. Попович М.В. Проблеми теорії ментальності / М.В. Попович, Ю.В. Кисляковська, Н.Б. Вяткіна, В.В. Навроцький, А.А. Васильченко // НАН України ; Інститут філософії ім. Г.С.Сковороди. – К. : Наукова думка, 2006. – 406 с.
129. Психология личности: словарь-справочник / под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
130. Психология самосознания: хрестоматия / [редактор-составитель Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
131. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / под ред. А. А. Реана. – СПб. : Пройм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 416 с.

132. Развитие национальной, этнолингвистической и религиозной идентичностей у детей и подростков / отв. ред. М. Барретт [и др.]. – М. : Издательство Института психологии РАН, 2001. – 196 с. : ил.
133. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Издательство «Питер», 2000. – 624 с.
134. Римаренко С.Ю. Етнонаціональний вимір самовизначення соціального суб'єкта (теоретико-методологічний аналіз) : автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / С.Ю. Римаренко. - К., 2002. - 38 с.
135. Римаренко С.Ю. Соціокультурні подібності і розбіжності регіонів України // Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу / С.Ю. Римаренко / Ред. Ю.Шаповал. – К.: ІПЕНД.– 2010. – С.238-264.
136. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. – Сост. А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
137. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание: Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
138. Рябчук М.Ю. Зона відчуження: українська олігархія між Сходом і Заходом / М.Ю. Рябчук – К. : Критика, 2004. — 224 с.
139. Рябчук М.Ю. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / М.Ю. Рябчук. – К.: Критика, 2003. – 336 с.
140. Савицька О. В. Етнопсихологія : навч. посібн. / О. В. Савицька, Л. М. Співак. – К. : Каравела, 2011. – 264 с.
141. Серкин В. П. Методы психосемантики / Серкин В. П. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 207 с. – Библиогр. : с. 198–205.
142. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 1998. – 350 с., ил.
143. Симонян Р.Х. Концепции мезоуровня применительно к региону / Р.Х. Симонян // Социологические исследования. - №5. – 2010. – с.51-61.

144. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості: дис. ... д-ра психол. наук: спец. 19.00.07 / Людмила Анатоліївна Снігур. – О., 2004. – 447 с.
145. Современные проблемы российской ментальности / Материалы Всероссийской научно-практической конференции / Отв. ред. В.Е.Семенов. - СПб., 2005 - 141с.
146. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / В. Ф. Соколова. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
147. Соколова В.Ф. Онтогенез національної свідомості і самосвідомості / В.Ф.Соколова // Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. пр. Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. – К.: ГНОЗІС, 2010. – Т. XII. – Ч.4. – С.365-371.
148. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Солдатова Г.У. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
149. Социальные и ментальные тенденции современного российского общества. / Под ред. В.Е. Семёнова СПб: Питер, 2005. – 234 с.
150. Співак Л. М. Проблема співвідношення між феноменами «національна самосвідомість» та «етнічна самосвідомість» у психології / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 592-601.
151. Співак Л. Психологічна модель генези національної самосвідомості особистості в юності / Л. Співак // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія : зб. наук. праць. – Чернівці : Чернівецький національний університет, 2015. – Вип. 742. – С. 154-162.
152. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07 / Любов Миколаївна Співак. – К., 2016. – 491 с.

153. Співак Л. М. Специфіка змісту та структури національної самосвідомості особистості у психологічній науці / Л. М. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України та ДВНЗ «Запорізький національний університет» / За ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – № 1 / 2012. – С. 73-77.
154. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание / Спиркин А.Г. – М.: Политиздат, 1972. – 303 с.
155. Спиридонова Л.К. Етнокультурні особливості образу світу українців: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Л.К. Спиридонова. – О., 2009. — 18 с.
156. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Г.А. Ставицький. – К., 2016. – 20 с.
157. Ставицький Г. А. Розвиток етнічної самосвідомості та толерантності в юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент : збірник наукових праць / ред. кол. : Євтух В. Б. (гол. ред.). – Київ : ТОВ “НВП “Інтерсервіс”, 2015. – Випуск 19-20. – С. 170-181.
158. Ставицький Г. А. Соціально-психологічний тренінг розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці / Г. А. Ставицький // Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди” Додаток 2 до Вип. 36: Тематичний випуск “Проблеми емпіричних досліджень у психології”. Випуск 12. – Київ : Гнозис, 2015. – С. 249-260.
159. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М. : ИП РАН, Акад. проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2000. – 320 с.
160. Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Т. Степико. - К. : Знання, КОО, 1998. - 251 с.
161. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.
162. Стражний О. С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність / О.С. Стражний. – К. : Книга, 2008. – 368с.

163. Субтельний О. Україна: Історія: учебное пособие / Орест Субтельний. - 3-те вид., перероб. і доп. - Київ : Либідь, 1993. - 720 с.
164. Татарко А.Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии : учеб.-метод. пособие [Текст] / А. Н. Татарко, Н. М. Лебедева. – М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 238 с.
165. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении / В.А. Татенко – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
166. Торукало В.П. Нация: история и современность / В.П. Торукало. – М.: ИЭА РАН: ЦИМО, 1996. – 320 с.
167. Узнадзе Н. Д. Психологические исследования / Н. Д. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
168. Україна - проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство : Конференція українських випускників програм наукового стажування у США : виступи учасників та дискусія, Львів, 18 - 21 вересня 2003 р. / Ін-т Кеннана, Київський проект ; ред. С. Ю. Римаренко (голова) [та ін.]. - Київ : Стилос, 2003. - 509 с.
169. Уледов А. К. Структура общественного сознания : теорет.-соц. исслед. / А. К. Уледов. – М. : Мысль, 1968. – 324 с.
170. Улыбина Е.В. Психология обыденного сознания / Е.В. Улыбина. – М.: Смысл, 2000. – 263 с.
171. Фурман А.В. Психокультура української ментальності / А.В. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002. – 148 с.
172. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз національної свідомості : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Микола Валентинович Фурса. – Львів, 1996. – 207 с.
173. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности : филос. и полит. ст. / Ю. Хабермас. – Донецк : Донбасс, 1999. – 198 с.
174. Хотинец В. Ю. Формирование этнического самосознания студентов в процессе обучения в вузе / В. Ю. Хотинец // Вопросы психологии. – 1998. – № 3. – С. 31-43.

175. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец. – СПб. : Алетейя, 2000. – 240 с.
176. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание и его роль в развитии индивидуальности человека : учеб. пособие / В. Ю. Хотинец. – Ижевск : Изд-во УдГУ, 1996. – 74 с.
177. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб : Питер, 2001. – 608 с. : ил.
178. Чепа М.-Л. А. Етнопсихологічний дискурс глобалізації : монографія / М.-Л. А. Чепа. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 104 с.
179. Чепа М.-Л.А. Психологічні закономірності реалізації конструктивних функцій етнокультури в інформаційному суспільстві: монографія / М.-Л.А. Чепа, М.І. Савіна, С.Є. Солодчук [та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 131 с.
180. Чеснокова И. И. Особенности развития самосознания в онтогенезе / И. И. Чеснокова // Принцип развития в психологии ; под ред. Л. И. Анциферовой. – М. : Наука, 1978. – С. 316-337.
181. Чеснокова И. И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : Наука, 1977. – 144 с.
182. Шандор Ф.Ф. Соціально-філософська рефлексія феномену української національної свідомості: автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Ф.Ф. Шандор. – К., 2013. – 40 с.
183. Швалб Ю. М. Методологические проблемы психологии сознания / Ю. М. Швалб // Г.И. Челпанов и современность: проблемы развития современной психологической науки : сб. науч. тр. – М. ; К. : Моск. гор. псих.-пед. ин-т, 2000. – Ч. 1. – С. 47–54.
184. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально- філософського аналізу: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / А.В. Швецова. – К., 1999. – 35 с.
185. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Олена Василівна Шевченко. – К., 2005. – 213 с.

186. Шмелев А.Г. Введение в психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г. Шмелев— М.: МГУ, 1983. — 186 с.
187. Шмелев А. Г. Психодиагностика личностных черт / А. Г. Шмелев. — СПб. : Речь, 2002. — 480 с. : ил.
188. Шпет Г. Г. Введение в этническую психологию / Г. Г. Шпет. — Спб. : П.Э.Т., 1996. — 154 с.
189. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Марія Анатоліївна Шугай. — Острог, 2002. — 245 с.
190. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
191. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды : проблемы возрастной и педагогической психологии / Д. Б. Эльконин ; ред. Д. И. Фельдштейн. — М. : Изд-во Междунар. пед. академии, 1995. — 224 с.
192. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. — М. : Прогресс, 1996. — 342 с.
193. Юм Д. О национальных характерах : сочинения : в 2-х томах / Д. Юм. — М. : Мысль, 1966. — Т. 2. — С. 702-721.
194. Юрченко В.І. Формування в молоді національної самосвідомості — одне з головних завдань освіти / В.І. Юрченко // Рідна мова: Квартальник українського вчительського товариства у Польщі. — 2012. — № 18. — С.13-15.
195. Яблонська Т.М. Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність: монографія / Т.М. Яблонська, О.М. Лозова, О.В. Яремчук, О.В. Духніч. — К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2014 — 193 с.
196. Яремчук О.В. Міфологічний компонент ментальності особистості (культурно-історичний підхід): автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / О.В. Яремчук — О., 2004. — 20 с.

197. Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. Є. Яцук. – Запоріжжя, 2003. – 16 с.
198. Ashmore, Richard; Jussim, Lee; Wilder, David (2001). *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. USA: Oxford University Press. pp. 74–75
199. Ariely, Gal (2012). "Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries". *Nations and Nationalism*. 18: 461–482.
200. Erikson E. *Identity and the life cycle*. – New York : Norton, 1980. – 191 p.
201. Gibson, Stephen (2002). "Social Psychological Studies of National Identity: A literature review" (PDF). *Sociology Youth and European Identity*. Archived (PDF) from the original on 2016-03-04.
202. Guimond, S., Dambrun, M., Michinov, N., & Duarte, S. (2003). Does social dominance generate prejudice? Integrating individual and contextual determinants of intergroup cognitions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 697–721.
203. László, János (2013). *Historical Tales and National Identity: An introduction to narrative social psychology*. Routledge. p. 1917.
204. Lee, I.-C., Pratto, F., & Johnson, B. T. (2011). Intergroup consensus/disagreement in support of group-based hierarchy: An examination of socio-structural and psycho-cultural factors. *Psychological Bulletin*, 137, 1029–1064.
205. Hopkins, N. & Murdoch, N. (1999). The role of the 'other' in national identity: Exploring the context-dependency of the national in-group stereotype. *Journal of Community and Applied Social Psychology*, 9, 321–338.
206. Hopkins, N. (2001). National identity: Pride and prejudice? *British Journal of Social Psychology*, 40, 183–186.
207. Horowitz, Donald (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press.
208. Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.
209. Kelly, R. M. & Ronan, B. (1987). Subjective culture and patriotism: Gender, ethnic, and class differences among high school students. *Political Psychology*, 8 (4), 525–546.

210. Mummendey, A., Klink, A., & Brown, R. (2001). Nationalism and patriotism: National identification and out-group rejection. *British Journal of Social Psychology*, 40, 159-172.
211. Rivenburgh, N. K. (2000). Social identity theory and news portrayals of citizens involved in international affairs. *Media Psychology*, 2 (4), 303-329.
212. Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20 (1), 151-174. \
213. Smith, Anthony D. *National identity*. London : Penguin Books, 1991. – 227 p.
214. *Space and place: theories of identity and location* / E. Carter, J. Donald, J. Squires, Eds. L.: Lawence and Wishaurt, 1995.
215. Tajfel H., Turner J.C. (1986) *The social identity theory of intergroup behavior* // *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago. Pp. 7-24.
216. Turner, J.C (1999). *Social Identity Context, Commimtmnt, Content. Some Current Issues in Research on Social Identity and Self-categorization Theories*. Oxford: Blackwell.
217. Verkuyten, M. (1997). The structure of ethnic attitudes: The effects of target group, region, gender, and national identity. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 123 (3), 261-284.
218. Woods, Eric; Schertzer, Robert; Kaufmann, Eric (2011). "Ethno-national conflict and its management". *Commonwealth & Comparative Politics*. 49: 153–164.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета

Шановний студенте!

Просимо прийняти Вас участь в анкетуванні, спрямованому на вивчення суспільної думки в Україні. Гарантуємо анонімність Ваших відповідей. Ваша думка є дуже важливою для нас. Ми вдячні Вам за участь!

Ваша стаття _____

Ваш вік _____

Ваша спеціальність _____

1. Визначте, будь-ласка, свою приналежність. Представником якої нації, етносу та регіону Ви себе відчуваєте?

Нація – _____

Етнос – _____

Регіон – _____

2. Оберіть один з варіантів відповідей (від 1 – *зовсім не погоджуюсь* до 5 – *повністю погоджуюсь*)

1 – зовсім не погоджуюсь

2 – частково не погоджуюсь

3 – не знаю

4 – частково погоджуюсь

5 – повністю погоджуюсь

(обведіть обрану цифру)

1 блок

1	Я відчуваю себе представником своєї нації	1 2 3 4 5
2	Я поважаю цінності та почуття всіх представників своєї нації	1 2 3 4 5
3	Я позитивно ставлюся до своєї нації	1 2 3 4 5
4	Я відчуваю відповідальність за свою націю	1 2 3 4 5
5	Я пишаюся своєю нацією	1 2 3 4 5

2 блок

1	Я відчуваю себе представником свого етносу	1 2 3 4 5
2	Я поважаю цінності та почуття всіх представників свого етносу	1 2 3 4 5
3	Я позитивно ставлюся до свого етносу	1 2 3 4 5
4	Я відчуваю відповідальність за свій етнос	1 2 3 4 5
5	Я пишаюся своїм етносом	1 2 3 4 5

3 блок

1	Я відчуваю себе представником свого регіону	1 2 3 4 5
2	Я поважаю цінності та почуття всіх представників свого регіону	1 2 3 4 5
3	Я позитивно ставлюся до свого регіону	1 2 3 4 5
4	Я відчуваю відповідальність за свій регіон	1 2 3 4 5
5	Я пишаюся своїм регіоном	1 2 3 4 5

Додаток Б

Семантичний диференціал

Інструкція: Шановний студенте! Запрошуємо Вас стати учасником опитування громадської думки, що стосується оцінки Вашої нації. Гарантуємо анонімність Ваших відповідей, оскільки наше завдання – лише отримати цілісну картину національної свідомості наших співгромадян.

Оцініть, будь ласка, поняття наведені в стовпцях з точки зору наведених у рядках якостей. Ступінь вираженості якостей уявіть в таких показниках

+3 – сильно виражена якість

-3 – сильно виражена протилежна якість

+2 – середньо виражена якість

-2 – середньо виражена протилежна якість

+1 – слабо виражена якість

-1 – слабо виражена протилежна якість

0 – відсутність зв'язку між поняттям і якістю

Нація, до якої я відчуваю приналежність - _____

	Моя нація
Дружня-ворожа	
Велика-маленька	
Весела-сумна	
Добра-зла	
Щаслива-нещаслива	
Мужня-жіноча	
Вільна-залежна	
Розумна-дурна	
Молода-стара	
Ціла-ро'зєднана	
Могутня-слабка	
Відкрита-закрита	
Приємна-неприємна	
Горда-негорда	
Самобутня-банальна	
Шляхетна-низька	
Рідна-чужа	
Близька-далека	
Проста-складна	
Гарна-потворна	
Природня-штучна	
Зрозуміла-незрозуміла	
Українська-неукраїнська	

Додаток В

**Опитувальник національного самоставлення
(В.В. Столін, С.Р. Пантілєєв, модифікація Лозової О.М.)**

Інструкція: «Шановний студенте! Поставте, будь ласка, напроти кожного твердження букву: **В** – якщо твердження **вірне**; **Н** – якщо твердження **невірне**».

1.	Думаю, що більшість інших націй ставиться до моєї нації з симпатією.	
2.	Наші слова не так вже часто розходяться з ділом.	
3.	Думаю, що багато інших націй бачать у нас щось подібне до себе.	
4.	Коли я намагаюся оцінити свою націю, я насамперед бачу її недоліки.	
5.	Думаю, як нація, ми цілком можемо бути привабливими для інших людей.	
6.	Коли я бачу свою націю захопленими очима представників інших націй, мене неприємно вражає те, наскільки її образ далекий від дійсності.	
7.	Все національне в мені завжди мені цікаве.	
8.	Я вважаю, що іноді не гріх пожалити свою націю.	
9.	В нашій історії були і є інші нації, надзвичайно близькі нам.	
10.	Власну повагу нам ще треба заслужити.	
11.	Бувало, і не раз, що я гостро ненавидів (ла) у собі національне.	
12.	Ми цілком довіряємо своїм раптовим бажанням.	
13.	Ми самі багато в чому можемо себе вдосконалити.	
14.	Моє власне національне не видається мені чимось гідним пильної уваги.	
15.	Я щиро хочу, щоб у нас усе було добре.	
16.	Якщо ми кому-небудь докоряємо, то насамперед собі.	
17.	Випадковому знайомому представник моєї нації швидше за все здається людиною приємною.	
18.	Представники моєї нації найчастіше схвалюють свої плани та вчинки.	
19.	Властиві моїй нації слабкості викликають у мене щось на зразок презирства.	
20.	Якби я зустрів(ла) типового представника своєї нації, мені було б досить цікаво спілкуватися з ним.	
21.	Деякі свої національні якості я відчуваю як сторонні, далекі від мене.	
22.	Навряд чи будь-яка інша нація може відчувати свою подібність до нас.	
23.	У моєї нації досить здібностей та енергії втілити в життя задумане.	
24.	Часто ми не без глузування жартуємо над собою.	
25.	Найрозумніше, що може зробити нація, – це підкоритися власній долі.	
26.	Сторонній спостерігач на перший погляд побачить у нас багато відразливого.	
27.	На жаль, якщо ми щось говоримо, це не означає, що саме так ми й думаємо.	
28.	Моє ставлення до моєї нації можна назвати дружнім.	
29.	Наша поблажливість до власних слабкостей цілком природня.	
30.	Нам не вдається тривалий час бути цікавими іншим націям.	
31.	У глибині душі я хотів (ла) би, щоб з нами відбулося щось катастрофічне.	
32.	Навряд чи ми викликаємо симпатію в більшості інших націй.	
33.	Мені буває дуже приємно спостерігати прояви любові до моєї нації з боку представників інших націй.	
34.	Коли в нас виникає якесь бажання, ми насамперед запитуємо себе, чи розумно це.	
35.	Іноді мені здається, що якби якийсь мудрець зміг побачити нас наскрізь, він відразу зрозумів би, що ми нікчемні.	
36.	Часом я захоплююся моєю нацією.	
37.	Можна сказати, що ми цінуємо себе досить високо.	

Продовження додатку В

38.	У глибині душі я ніяк не можу повірити, що дійсно належу до цієї нації.	
39.	Без сторонньої допомоги ми мало що зможемо зробити.	
40.	Іноді ми самі себе погано розуміємо.	
41.	Нам дуже заважає нестача волі, енергії й цілеспрямованості.	
42.	Думаю, що інші нації оцінюють нас досить високо.	
43.	У нашому національному характері, напевно, є щось, що здатне викликати в інших гостру ворожість.	
44.	Більшість людства не сприймає нас досить серйозно.	
45.	Досить часто ми самі в себе викликаємо почуття роздратування.	
46.	Я впевнено можу сказати, що ми поважаємо самі себе.	
47.	Навіть негативні риси мого народу не здаються мені чужими.	
48.	У цілому, мене влаштовує те, які ми є.	
49.	Навряд чи нас можна любити по-справжньому.	
50.	Нашим мріям і планам не вистачає реалістичності.	
51.	Якби я міг (могла) поспілкуватися з моїм "національним Я", то для мене це був би найнудніший партнер у спілкуванні.	
52.	Думаю, що міг (могла) би знайти спільну мову з будь-яким розумним представником моєї нації.	
53.	Те, що з нами відбувається, як правило, мені зрозуміло.	
54.	Достоїнства моєї нації цілком переважають її недоліки.	
55.	Навряд чи знайдеться багато людей, які звинуватять нас у відсутності совісті.	
56.	Коли з нами трапляються неприємності, як правило, я кажу: "Так нам і треба!".	
57.	Можу сказати, що в цілому ми контролюємо свою долю.	

Додаток Г

Шкала колективної самооцінки (Р. Лухтанен, Дж. Крокер)

Інструкція: Висловіть, будь ласка, свою думку щодо Вашого ставлення до своєї нації та приналежності до неї. Тут немає правильних чи неправильних відповідей. Будь-ласка, уважно прочитайте кожне твердження і дайте відповідь використовуючи шкалу:

- «1» - категорично не згоден;
 «2» - не згоден;
 «3» - не зовсім згоден;
 «4» - важко відповісти;
 «5» - де в чому згоден;
 «6» - згоден;
 «7» - повністю згоден.

№	Твердження	Варіанти відповіді
1	Я гідний представник своєї нації	1 2 3 4 5 6 7
2	Я часто шкодую про те, що належу до своєї нації	1 2 3 4 5 6 7
3	В цілому, моя нація сприймається іншими як хороша	1 2 3 4 5 6 7
4	В цілому, моя належність до певної нації мало впливає на те, як я ставлюся до себе	1 2 3 4 5 6 7
5	Я відчуваю, що в мене немає що запропонувати своїй нації	1 2 3 4 5 6 7
6	В цілому я рада/ий, що я представник цієї нації	1 2 3 4 5 6 7
7	Більшість людей вважають мою націю в середньому менш корисною, ніж інші нації	1 2 3 4 5 6 7
8	Нація, до якої я належу, є важливим відображенням того, хто я є	1 2 3 4 5 6 7
9	Я беру активну участь у житті своєї нації	1 2 3 4 5 6 7
10	В цілому, я часто відчуваю, що ця нація не варта того, щоб бути її Членом	1 2 3 4 5 6 7
11	Загалом, інші люди з повагою ставляться до моєї нації	1 2 3 4 5 6 7
12	Нація, до якої я належу, не впливає на моє усвідомлення того, якою людиною я є	1 2 3 4 5 6 7
13	Я часто відчуваю, що не приношу ніякої користі своїй нації	1 2 3 4 5 6 7
14	Я добре почуваюся у своїй нації	1 2 3 4 5 6 7
15	Загалом, інші люди зі зневагою відносяться до нації, до якої я Належу	1 2 3 4 5 6 7
16	В цілому, належність до нації є важливою частиною мого уявлення про себе	1 2 3 4 5 6 7

Додаток Г

Факторне відображення семантичного простору поняття *нація* студентами західного регіону України

Фактори	Дисперсія, %	Кумулятивний відсоток, %
1	16,675	16,675
2	15,413	32,088
3	12,199	44,287
4	11,354	55,641
5	11,334	66,975
6	8,579	75,555

Обернена матриця компонент						
	Фактори					
Категорії	1	2	3	4	5	6
дружня				,606		
весела				,613		
добра	,706					
розумна						
молода					,809	
ціла					,811	
відкрита						
приємна		,831				
горда						
самобутня	,752					
шляхетна			,790			
рідна						
близька						,789
проста				,851		
гарна		,804				
природня		,615				
зрозуміла			,809			
українська	,849					
Метод головних компонент						
Метод обертання: Varimax (Kaiser Normalization).						

Додаток Д

**Факторне відображення семантичного простору поняття *нація*
студентами південного регіону України**

Фактори	Дисперсія, %	Кумулятивний відсоток, %
1	15,211	15,211
2	12,512	27,723
3	11,523	39,246
4	9,648	48,894
5	9,612	58,506
6	9,338	67,844
7	8,101	75,945

Обернена матриця компонент							
	Фактори						
Категорії	1	2	3	4	5	6	7
велика	,629						
весела	,771						
добра	,829						
мужня							,804
вільна	,717						
щаслива	,714						
молода						,823	
ціла					,633		
могутня							,682
приємна					,617		
горда				,766			
самобутня				,845			
рідна		,804					
близька		,823					
природня			,845				
зрозуміла					,804		
українська		,623					

Метод головних компонент

Метод обертання: Varimax (Kaiser Normalization).

Додаток Е

**Факторне відображення семантичного простору поняття *нація*
студентами східного регіону України**

Фактори	Дисперсія, %	Кумулятивний відсоток, %
1	17,712	17,712
2	15,260	32,972
3	10,503	43,475
4	9,101	52,576
5	8,802	61,378
6	8,500	69,878

Обернена матриця компонент						
Категорії	Фактори					
	1	2	3	4	5	6
весела	,743					
добра	,788					
мужня		,728				
вільна		,724				
розумна				,672		
молода				,630		
ціла		,600				
могутня		,613				
приємна	,641					
горда						,808
самобутня					,756	
шляхетна						,658
рідна			,649			
близька			,687			
зрозуміла					,691	
українська			,672			

Метод головних компонент

Метод обертання: Varimax (Kaiser Normalization).

Додаток Є

**Факторне відображення семантичного простору поняття *нація*
студентами північного регіону України**

Фактори	Дисперсія, %	Кумулятивний відсоток, %
1	27,743	27,743
2	15,820	43,563
3	9,924	53,487
4	8,703	62,190
5	8,113	70,303

Обернена матриця компонент					
	Фактори				
Категорії	1	2	3	4	5
велика					,614
жіноча					,771
щаслива		,834			
вільна		,719			
ціла				,700	
приємна	,813				
горда	,604				
шляхетна	,661				
рідна	,885				
близька	,803				
проста			,782		
гарна	,817				
природня	,719				

Метод головних компонент

Метод обертання: Varimax (Kaiser Normalization).

УКРАЇНА

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИвул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, тел. (057) 700-35-23, факс (057) 700-69-09
e-mail: rector@hnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125585Від 30. 06. 2017 № 07/10-611

На № _____ від _____

**Довідка про проведення емпіричного дослідження у межах дисертаційної
роботи Гафіатуліної Анни Вікторівни****на тему:****«Психологічні особливості формування національної самосвідомості
студентської молоді України»,**поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Довідкою засвідчуємо, що протягом другого семестру 2015–2016 навчального року в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди серед студентів 2–5 курсів спеціальностей «Психологія», «Соціологія» та «Соціальна педагогіка», було проведено емпіричне дослідження щодо виявлення психологічних особливостей національної самосвідомості студентської молоді України (вибірка склала 187 осіб).

Декан факультету психології і соціології,
доктор філософських наук, професор

І.Д. Денисенко

27.06.2017 р.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

БЕРДЯНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Шмідта, 4, м. Бердянськ, Запорізька обл. 71100
E-mail: rector@bdpu.org; www.bdpu.org

Тел. +38(06153) 3-62-44, факс +38(06153) 4-74-68
Код ЄДРПОУ 02125220

05.07.2017 № 57-44/720

На № _____ від _____

**Довідка про проведення та впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гафіатуліної Анни Вікторівни
на тему:**

**«Психологічні особливості формування національної самосвідомості
студентської молоді України»**

на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Довідкою засвідчуємо, що протягом першого семестру 2016-2017 навчального року в Бердянському державному педагогічному університеті зі студентами 3-4 курсів напряму підготовки «Дошкільна освіта» додаткової спеціальності: практична психологія проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентської молоді України, розкритих у дисертаційному дослідженні Гафіатуліної Анни Вікторівни. Вибірка складала 59 осіб. Надійність та вірогідність отриманих результатів дослідження забезпечувалися теоретико-методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті і завданням дослідження; поєднанням якісного та кількісного аналізу експериментальних даних.

Результати дисертаційного дослідження А.В. Гафіатуліної впроваджено у процес професійної підготовки студентів факультету дошкільної, спеціальної та соціальної освіти Бердянського державного педагогічного університету. Результати теоретико-експериментального дослідження національної самосвідомості українських студентів використовувались та апробовувались під час викладання навчальних дисциплін: «Вікова психологія», «Етнопсихологія», «Соціальна психологія».

Використання доробок Гафіатуліної А.В. у навчальному процесі Бердянського державного педагогічного університету сприяє підвищенню рівня національної самосвідомості студентів.

Ректор Бердянського державного
педагогічного університету,
професор

Завідуюча кафедри прикладної
психології та логопедії, доцент

Богданов І.Т.

Старинська О.В.

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Бул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ,
Україна, 04053, тел./факс: +380 44 272-19-02
e-mail: kubg@kubg.edu.ua, www.kubg.edu.ua

BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

18/2 Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv,
Ukraine, 04053, tel./fax: +380 44 272-19-02
e-mail: kubg@kubg.edu.ua, www.kubg.edu.ua

27.09.2017 р. № 143-Н

На № _____ від _____

АКТ про впровадження результатів дисертації Гафіатуліної Анни Вікторівни на тему «Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Упродовж 2016–2017 років на базі Київського університету імені Бориса Грінченка здійснювалася апробація результатів дисертації А.В. Гафіатуліної з теми «Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України».

Протягом другого семестру 2016-2017 навчального року в Інституті людини Київського університету імені Бориса Грінченка зі студентами 3-5 курсів спеціальності «Практична психологія», «Соціальна педагогіка» проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентів, розкритих у дисертаційному дослідженні Гафіатуліної Анни Вікторівни. Вибірка складала 113 осіб.

Результати теоретико-експериментального дослідження формування національної самосвідомості студентської молоді України використовувались та апробовувались під час викладання навчальних дисциплін: «Етнопсихологія», «Психологія ментальності клієнта».

Результати дисертаційної роботи А.В. Гафіатуліної включені в систему оптимізації навчання студентів університету, використовуються у розробці навчальних програм освітнього рівня «бакалавр», «магістр».

Упровадження у професійну підготовку студентів окремих положень дисертаційного дослідження А.В. Гафіатуліної сприяло підвищенню пізнавального інтересу студентів до оволодіння знаннями з проблеми національної самосвідомості особистості.

Результати дисертації А.В. Гафіатуліної отримали високу оцінку при обговоренні й були затверджені на засіданні кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка та рекомендовані до подальшого впровадження (протокол № 9 від 23 травня 2017 року).

Акт виданий для пред'явлення в спеціалізовану вчену раду.

Проректор з наукової роботи,
доктор філологічних наук, доцент

Н. М. Віннікова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Запорізька область, Україна, 72312, тел. (0619) 44-04-64,
факс (0619) 44-03-60 E-mail: rectorat@mdpu.org.ua, www.mdpu.org.ua,
код ЄДРПОУ 02125237

05 ЛИП 2017

№ 01-28/1323

На № _____

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гафіатуліної Анни Вікторівни
на тему: «Психологічні особливості формування національної самосвідомості
студентської молоді України»
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

Надана аспірантці кафедри практичної психології Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка Гафіатуліній Анні Вікторівні в тому, що протягом другого семестру 2015-2016 навчального року в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького зі студентами 2-4 курсів спеціальності «Психологія», «Дошкільна освіта», «Соціальна робота» проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей формування національної самосвідомості студентської молоді України, розкритих у дисертаційному дослідженні Гафіатуліної Анни Вікторівни. Вибірка складала 101 особу.

Розроблена програма формування національної самосвідомості студентської молоді впроваджена у навчально-виховний процес Навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького протягом 2016-2017 навчального року. Результати теоретико-експериментального дослідження психологічних особливостей формування національної самосвідомості українських студентів використовувались та апробовувались під час викладання навчальних дисциплін: «Соціальна психологія» та «Етнопсихологія», освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» спеціальності «Психологія».

Використання доробок Гафіатуліної А.В. у навчальному процесі Навчально-наукового інституту соціально-педагогічної та мистецької освіти Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького сприяє підвищенню рівня національної самосвідомості студентів.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Гафіатуліної А.В. обговорено на засіданні кафедри психології (протокол № 10 від 31 травня 2017 р.).

Ректор

Крашеніннік

А.М.Солоненко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА
 вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 68-59-02
 E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

21.08.2017 № 1701 На № _____ від _____

Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гафіатуліної Анни Вікторівни
на тему:

«Психологічні особливості формування національної самосвідомості
студентської молоді України»

на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
 зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Цим підтверджуємо, що протягом другого семестру 2015-2016 навчального року в Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка зі студентами 3-4 курсів спеціальності «Практична психологія», «Соціальна педагогіка» проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентів, розкритих у дисертаційному дослідженні Гафіатуліної Анни Вікторівни. Вибірка склала 51 особу.

Результати дисертаційного дослідження А. В. Гафіатуліної «Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України» впроваджено у процес професійної підготовки студентів Навчально-наукового інституту педагогіки і психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка при підготовці бакалаврів спеціальності «Практична психологія» та увійшли в зміст дисциплін «Соціальна психологія», «Етнопсихологія», «Політична психологія» та ін.

Завідувач кафедри психології,
 доктор психологічних наук, професор

С.Б. Кузікова

Перший проректор,
 кандидат наук з державного управління, доцент

Л.В. Пшенична

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

просп. Волі, 13, м. Луцьк, 43025, тел. (0332) 24-10-07, факс (0332) 72-01-23
e-mail: post@eenu.edu.ua, web: <http://www.eenu.edu.ua>, код ЄДРПОУ 02125102

10.07.2017 № 05-28/01/1963 Г

на № _____ від _____

Г

Г

**Довідка про впровадження
результатів дисертаційного дослідження
Гафіатуліної Анни Вікторівни
на тему:**

**«Психологічні особливості формування національної самосвідомості
студентської молоді України»**

на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Упродовж 2015-2016 навчального року зі студентами 2-5 курсів спеціальності «Географія», «Біологія», «Соціальна робота» нашого університету дисертанткою проведено емпіричне дослідження психологічних особливостей національної самосвідомості студентської молоді України. Теоретико-емпіричні результати дисертаційного дослідження впроваджено у процес фахової підготовки студентів факультету психології, зокрема вони використовувались та апробовувались під час викладання навчальних дисциплін «Психологія ідентичності», «Політична психологія», а також в ході розвивально-виховної роботи кураторів зі студентами.

Ректор

І. Я. Коцан

Я. О. Гошовський
тел. 24-90-01

